

**PERJUWANGANE WANITA SAJRONE NOVEL KATRESNAN ANGGITANE SOERATMAN
SASTRADIHARJA LAN NOVEL PEREMPUAN BERKALUNG SORBAN ANGGITANE ABIDAH EL
KHALIEQY
(TINTINGAN SASTRA BANDHINGAN)**

KURNIA RAHMAWATI

S-1 Jurusan Pendhidhikan Basa lan Sastra Dhaerah (Jawa), Fakultas Basa lan Seni, Universitas Negeri Surabaya
kurniarahmawati@mhs.unesa.ac.id

Prof. Dr. Hj. Darni, M.Hum.

Dhosen Jurusan Pendhidhikan Basa lan Sastra Dhaerah (Jawa), Fakultas Basa lan Seni, Universitas Negeri Surabaya

Abstrak

Novel “*Katresnan*” anggitané Soeratman Sastradihardja lan novel “*Perempuan Berkalung Sorban*” anggitané Abidah El Khalieqy nyritakaké ngenani perjuwangan wanita kang ngalami *diskriminasi* lan kepengin owah saka kahanan kasebut. Kaloro novel kasebut nduweni cara kang beda-beda anggane merjuwangaké hake saengga novel kasebut bisa diteliti kanthi kajian sastra bandhingan. Kajian sastra bandhingan kang digunakaké luwih nengenaké ngenani afinitas kanthi tema perjuwangan wanita. Ancase panliten iki ana telu, yaiku 1) Ngandharaké dhiskriminasi kang diadhepi Paraga Utama sajrone novel *Katresnan* lan novel *Perempuan Berkalung Sorban*, 2) Ngandharaké perjuwangan paraga utama wanita sajrone novel *Katresnan* lan novel *Perempuan Berkalung Sorban*, lan 3) Ngandharaké pepalang kang diadhepi paraga utama sajrone novel *Katresnan* lan novel *Perempuan Berkalung Sorban*.

Metodhe panliten kang digunakaké sajrone panliten iki yaiku metodhe panliten deskriptif kualitatif komparatif. Metode kasebut digunakaké kanggo mbandhingaké rong novel kang dipunjeraké marang unsur afinitas ngenani bab perjuwangan wanita. Sumber dhata saka panliten iki yaiku novel “*Katresnan*” lan “*PBS*”. Dhata sajrone panliten iki yaiku tetembungan, ukara, lan wacana kang ana gegayutane karo perjuwangan wanita. Teknik ngumpulaké dhata saka panliten iki yaiku arupa metodhe pustaka.

Asiling panliten iki diperang dadi telu. Sepisan, *diskriminasi* sajrone novel “*Katresnan*” ditindakaké kulawargane dhewe lan arupa anane wewatesan kanggo wanita anggane nggayuhé apa kang dadi impene dene novel “*PBS*” ditindakaké kulawarga lan masyarakat sakupenge arupa ngasoraké tingkat pendhidhikan, *diskriminasi* kasebut uga arupa ngasoraké drajad wanita. Kapindho, perjuwangan sajrone novel “*Katresnan*” ditindakaké kanthi cara sabar lan menèhi pangerten marang kulawargane dene novel “*PBS*” ditindakaké kanthi cara sabar lan wani medharaké uneg-uneg sing mituruté ora cocog karo kekarepane. Katelu, pepalang sajrone novel “*Katresnan*” mung subordinasi tumrap wanita amarga sajrone kulawargane kasebut nganut budaya Jawa kang luwih nengenaké priya tinimbang wanita dene novel “*PBS*” ana telu yaiku subordinasi, stereotipe, lan kekerasan tumrap wanita.

Tembung-tembung wigati: perjuwangan wanita, *diskriminasi*

BAB I

PURWAKA

Bab iki isiné andharan ngenani (1) lelandhesane panliten, (2) underane panliten, (3) ancane panliten, (4) paedhahe panliten, (5) wewatesane panliten, lan (6) lelandhesan teori. Saben perangan bakal diandharaké siji mbaka siji kanthi cetha, saengga bisa dingerteni apa sing diener ing panliten iki..

Lelandhesane Panliten

Wanita sajrone bebrayan Jawa nduweni kalungguhan minangka kaendahan lan kaanggep ora nduweni daya. Kaendahan-kaendahan kasebut kang diduweni wanita bisa nuwuhaké saperangan pamawas

kang beda ngenani panguripane wanita ing satengahe masyarakat. Pamawas kasebut uga cundhuk karo andharane Fajri (2012:1) yen kaendahan wanita ing satengahe masyarakat nuwuhaké maneka warna pamawas tuladhane yaiku kayata bab kang ana gegayutane karo hak, peran, lan kalungguhane wanita isih kurang digatekake. Saengga njalari tuwuhe maneka warna wujud rasa ora adil, eksploitasi, lan tekanan sosial tumrap wanita. Wanita sajrone bebrayan Jawa uga nduweni watesan-watesan kang nyebabaké kalungguhan wanita kasebut ana ing sangisore priya. Watesan-watesan kasebut nuwuhaké tumindak kang ora adil tumrap wanita. Tumindak ora adil kasebut ana amarga anae budaya patriarki sajrone budaya Jawa. Patriarki minangka sistem kulawarga kang dianut dening

Perjuwangane Wanita sajrone Novel *Katresnan* lan Novel *Perempuan Berkalung Sorban* (Tintingan Sastra Bandhingan)

masyarakat Jawa. Sistem kasebut manggonake kalungguhane wong lanang minangka kepala utawa pimpinan sajrone kulawarga lan masyarakat (Darni, 2016:17). Tumindak ora adil kang dirasakake kasebut kang ndhasari wanita kanggo merjuwangake rasa adil kang layak tumrap wanita ing sajrone panguripan.

Hegemoni patriarki tumrap wanita kang wis katulis sajrone sejarah wiwit pirang puluh abad suwene sajrone tatanan panguripan kulawarga lan masyarakat ing negara kita, mligine ing Jawa. Tatanan panguripan kasebut wis tumempek ing wanita minangka pihak kang inferior lan kalungguhane wanita minangka pawongan kang gumantung, bab kasebut nuwuhake maneka pamawas priya kang ngasorake wanita lan nindakake bab kang sepenake (Darni, 2013:25). Perjuwangan kang ditindakake dening wanita kasebut bisa uga tuwuh amarga anane diskriminasi tumrap wanita. Diskriminasi kang kedadeyan sajrone wanita kasebut kalebu diskriminasi gender, amarga sajrone panguripan gender sing nuwuhake maneka perkara tumrap golongan tartamtu kaya kang dialami dening golongan wanita. Perjuwangan wanita kang disebabake anane diskriminasi kasebut uga ana ing sajrone karya sastra. Diskriminasi wanita kang disebabake amarga anane patriarki sing ditolak karo feminisme. Feminisme nuntut hak wanita kanggo nduweni kesempatan kang padha karo priya ing sakabehe sektor, kaya dene ing kulawarga lan masyarakat. Priya lan wanita nduweni hak kang padha kanggo nggayuhi tujuwane. Hak kang padha kasebut tuladhane kaya ngewenehi kesempatan kang padha kaya dene ing bidhang pendhidhikan lan pakaryan (Darni, 2013:107). Sajrone karya sastra uga ngandharake maneka werna bab kang bisa dadi kaendahane lan narik kawigatene para pamaos. Saliyane karya sastra mligine novel kang ngandhut perjuwangan wanita bisa uga dadi penyemangat kanggo wanita-wanita ing sajrone panguripan.

Sastra bandhingan yaiku studi teks lintas budaya. Studi iki minangka upaya interdisipliner, kang nggayutake sastra adhedhasar wektu lan panggonan. Panganggone istilah “Sastra Bandhingan” dibedakake dadi loro. Sepisan, istilah iki digunakake kanggo studi sastra lisan, mligine crita-crita rakyat, sarta kepriye lan kapan crita rakyat mlebu sajrone panulisan sastra kang luwih artistik. Kaloro, istilah sastra bandhingan nyakup studi ngenani gegayutane rong kasusastran utawa luwih (Wellek lan Warren, 1989: 49). Kagiyatan sastra bandhingan iku mesthi mbandhingake karya sastra siji lan liyane kang nduweni bab sing memper utawa meh padha bisa saka segi tema, alur, lan liya-liyane. Karya sastra kang bisa dibandhingake tuladhane yaiku karya sastra arupa novel, cerkak, cerbung, lan sapiturute. Hutomo (1993: 11) ngandharake yen umume praktek studi sastra bandhingan ing Negara kulonan lan wetanan adhedhasar afinitas, tradhisi, lan pengaruh. Ing panliten iki panliti bakal nggunakake kajian sastra bandhingan kanthi landhesan afinitas.

Perjuwangan kasebut wigati banget kanggone saben pawongan sajrone masyarakat. perjuwangan ditindakake amarga kanggo nggayuhi lan ngawujudake saperangan kekarepan lan impen supaya bisa dadi kasunyatan. Perjuwangan uga ditindakake dening wanita mligine wanita kang ngalami diskriminasi. Wanita kang ngalami diskriminasi luwih gedhe kepenginane kanggo merjuwangake hake supaya bisa kasunyatan lan bisa owah saka kahanan kang ora kepenak. Bab ngenani perjuwangan wanita uga ana sajrone novel *Katresnan*. Novel *Katresnan* ngandhut saperangan bab ngenani perjuwangan wanita nggayuhi impene. Saka perjuwangan kang ditindakake paraga wanita utama sajrone novel kasebut nuwuhake saperangan sipat kang beda saka sipat asline. Perjuwangan wanita uga nuwuhake maneka werna pepalang kang diadhepi karo paraga wanita utama sajrone novel *Perempuan Berkalung Sorban* saengga saka bab kasebut bisa nuwuhake sipat-sipat liya saka paraga wanita sajrone novel kasebut. Crita bab perjuwangan wanita iki narik kawigatene panliti kanggo dibandhingake yaiku perjuwangan wanita.

Mbandhingake novel *Katresnan* lan novel *Perempuan Berkalung Sorban* durung nate diteliti mawa tintingan sastra bandhingan mula novel iki narik kawigatene kanggo didadekake objek panliten ngenani wanita kanthi tintingan sastra bandhingan. Bab wanita kang bakal diteliti ing panliten iki yaiku sepisan ngenani diskriminasi minangka wujud tumindak ora adil kang disandhang wanita sarta njalari para wanita kasebut merjuwangake hak lan tujuwane kang jumbuh karo panguripan ing jaman saiki. Tujuwan saka bandhingake bab perjuwangane wanita kasebut kanggo mangerteni kaya apa perjuwangane wanita kang digambarake liwat paraga utama kang ana ing novel *Katresnan* lan novel *Perempuan Berkalung Sorban*. Mula saka kuwi, panliten iki diwenehi irahi-raham Perjuwangane Wanita sajrone Novel *Katresnan* lan Novel *Perempuan Berkalung Sorban*.

Underaning Panliten

Sacara umum kang dadi underaning panliten iki, yaiku bandhingake antarane perjuwangan wanita kang dialami karo tokoh wanita utama sajrone novel *Katresnan* anggitane Soeratman Sastradihardja lan novel *Perempuan Berkalung Sorban* anggitane Abidah El Khalieqy Underaning panliten ngenani *diskriminasi* gender, dirumusake kaya ing ngisor iki:

- 1) Kepriye *diskriminasi* kang diadhepi Paraga Utama wanita sajrone novel *Katresnan* anggitane Soeratman Sastradihardja lan novel *Perempuan Berkalung Sorban* anggitane Abidah El Khalieqy ?
- 2) Kepriye gegambaran perjuwangan paraga utama sajrone novel *Katresnan* anggitane Soeratman Sastradihardja lan novel *Perempuan Berkalung Sorban* anggitane Abidah El Khalieqy ?
- 3) Apa wae pepalang kang diadhepi paraga utama sajrone novel *Katresnan* anggitane Soeratman Sastradihardja

lan novel *Perempuan Berkalung Sorban* anggitane Abidah El Khalieqy ?

Ancas Panliten

Adhedhasar underaning panliten ing ndhuwur, mula ancasing panliten kanthi tintingan sastra bandhingan, yaiku:

- 1) Ngandharake dhiskriminasi kang diadhepi Paraga Utama sajrone novel *Katresnan* lan novel *Perempuan Berkalung Sorban*.
- 2) Ngandharake perjuwangan paraga utama wanita sajrone novel *Katresnan* lan novel *Perempuan Berkalung Sorban*.
- 3) Ngandharake pepalang kang diadhepi paraga utama sajrone novel *Katresnan* lan novel *Perempuan Berkalung Sorban*.

Paedahing Panliten

Panliten iki diajab bisa aweh piguna tumrap pangripta sastra Jawa modern, dikarepake kanthi anane asil panliten iki bisa ngasilake karya sastra kang luwih apik maneh amrih bisa terus ngregengake jagade kasusastran Jawa. Panliten iki uga bisa digunakake minangka sarana kanggo bahan pamulangan ing sekolahan, mligine ing babagan apresiasi karya sastra. Saliyane kuwi, panliten iki bisa menehi piguna tumrap masyarakat, utamane bisa dadi kritik marang masyarakat ngenani perjuwangan wanita kanggo ngolehi hak lan kepenginane.

Wewatesaning Tetembungan

Ing panliten iki nggunakake wewatesaning tetembungan supaya antarane panliti lan pamaca ora salah tanpa ngenani bab kang dirembug. Tembungtembung wigati kang bakal kaandharake tegese ing kene, yaiku:

- 1) Afinitas : Yaiku gegayutane unsur intrinsik karya sastra, upamane struktur, gaya, tema, mood (kahanan kang dumadi sajrone karya sastra), lsp, kang didadekake bahan panulisan karya sastra.
- 2) Perjuwangan : Perjuwangan yaiku tumindak kang ditindakake dening pawongan kanggo merjuwangake apa kang dadi titik tujuwane (Tirtoprojo, 1982:7).
- 3) Feminisme : Miturut Ratna (2013:184) ngandharake feminisme minangka gerakan kaum wanita kang nandang marginalisasi, subordinasi, lan nandang tumindak kang sawenang-wenang dening priya ing sawernane bidhang panguripan kayata politik, ekonomi, lan sosial.
- 4) Novel : Miturut Nurgiyantoro (2007:10-11) novel yaiku riptan sastra kang luwih nengene samubarang kang bebas lan ngrembag prekara kang luwih kompleks.

Lelandhesan Teori

Novel *Katresnan* anggitane Soeratan Sastradihardja lan Novel *Perempuan Berkalung Sorban* anggitane Abidah El Khalieqy iki mujudake sawijine carita roman. Teori kang digunakake kanggo nganalisis novel-novel kasebut kudu trep amarga teori bakal

menehi arah panliti tumrap panliten. Tintingan kang digunakake ing kene, yaiku tintingan sastra bandhingan kang diandharake dening Hutomo. Hutomo (1993:9) ngandharake yen sastra bandhingan yaiku mbandhingake karya sastra pangripta saka siji negara nanging migunakake basa kang beda kaya basa dhaerah lan basa indonesia.

Sadurunge dhata dianalisis kanthi tintingan sastra bandhingan, luwih dhisik dianalisis bab-bab kang gegayutan karo perjuwangan kang ditindakake wong wadon sajrone nggayuhi tujuwan lan hak-hake. Bab-bab kang gegayutan karo perjuwangan wanita, yaiku (1) tumindak *diskriminasi* kang njalari tuwuhe perjuwangan wanita, lan (2) perjuwangan wanita kanggo ngolehi tujuwan lan mbrantasi *diskriminasi* kang dialami paraga wanita.

BAB II

TINTINGAN KAPUSTAKAN

Panliten kang Saemper

- 1) panlitene Cynthia Alifia Putri Yuwono Mahasiswa Pendhidhikan Basa lan Sastra Jawa UNESA kanthi irah-irahan Tindak Degsiya Sajrone Novel Rembulan Nduwur Blumbang Anggitane Sunarko Budiman Lan Novel Runaway Wife Anggitane Margaret Way (Tintingan Sastra Bandhingan). Panlitene Cynthia kasebut ngasilake dudutan yen paraga utama kang ngolehi tumindak degsiya sajrone bale somah digambarake dadi telu perangan antarane yaiku kekerasan fisik, psikis, lan seksual. Saka kaloro novel kasebut tumindak degsiya kang dumadi amarga penyebab kang beda yaiku faktor ekonomi saka novel anggitane Narko, dene saka novel anggitane Margaret yaiku saka faktor panguwasa lan kelainan.
- 2) panlitene Sukma Satriani Rihadini Putri Mahasiswa Pendhidhikan Basa lan Sastra Jawa UNESA kanthi irah-irahan Karakteristik Carita Detektif Jaring Kalamangga Anggitane Suparto Brata Lan Carita Detektif House Of Silk Anggitane Anthony Horowitz (Tintingan Sastra Bandhingan). Panlitene Sukma kasebut ngasilake dudutan yen carita Jaring Kalamangga lan House of Silk padha-padha njangkepi konvensi carita detektif uga nduweni karakteristik dhewe-dhewe. Banjur sajrone kaloro carita kaseut uga dumadi *konflik batin* lan *konflik sosial* sing disebabake amarga anane bandha, *Katresnan* lan dhendham saka carita Jaring Kalamangga. Dene, motif kadurjana ing carita detektif *House of Silk* dijalari bab bandha, dhendham lan politik.

Panliten iki lan panliten ing ndhuwur nduweni pambada. Kang dadi pambedane saka panliten iki lan panliten ing ndhuwur yaiku *obyek* kang ditliti, asile panliten lan analisis kang digunakake.

Sastra Bandhingan

Sastra bandhingan mujudake salah siji saka saperangan gedhe pamarekan sing ana ing sajrone ilmu sastra. Pamarekan sastra bandhingan sepisanan tuwuh ing Eropa ing wiwitan abad ka-19. Idhe ngenani sastra bandhingan diandharake dening Sante Beuve sajrone artikele sing terbit

Perjuwangane Wanita sajrone Novel *Katresnan* lan Novel *Perempuan Berkalung Sorban* (Tintingan Sastra Bandhingan)

ing taun 1868 (Damono, 2005:14). Sajrone artikel kasebut dijlentrehake menawa ing wiwitane abad ka-19 wis tuwuh studi sastra bandhingan ing Prancis. Kamangka pangukuhane tumrap pamarekan perbandhingan dumadi nalika jurnal *Revue Litterature Comparee* diterbitake sepisanan ing taun 1921. Sajrone sastra bandhingan nepungi rong mazhab, yaiku mazhab Amerika lan Prancis. Mazhab Amerika nduweni panemu menawa sastra Bandhingan menehi kalodhangan kanggo mbandhingake sastra klawan bidhang-bidhang liya ing sanjabaning sastra, tuladhane seni, filsafat, sejarah, agama, lan liya-liyane. Kepara mazhab Prancis nduweni panemu menawa sastra bandhingan mung mbandhingake sastra karo sastra. Najan mangkonowa, kakarone mazhab kasebut nyarujuki menawa sastra bandhingan kudu asipat lintas negara, tegese ngusahakake mbandhingake ilmu sastra sawijine negara karo sastra ing negara liya.

Bebarengan klawan ngrembakane ilmu, tuwuh panyaruwe tumrap pamawas sing dinut dening rong mazhab kasebut. Rong mazhab kasebut wangune ora nggatekake kondhisi ing saperangan gedhe negara Asia sing nduweni kamanekan basa lan budaya. Tuladhane Indonesia, suku siji lan suku liyane nduweni pambada ing reh basa lan kabudayane. Nada (sajrone Damono, 2005:5) njlentrehake menawa pambada bab basa minangka faktor penentu sajrone sastra bandhingan. Kepara Nada nduweni pandudut menawa mbandhingake sastrawan Arab Al-Buhturin kanthi penyair Sya'ughi dudu kajian bandhingan amarga rong sastrawan kasebut budhal saka basa lan budaya sing memper, yaiku Arab. Bab kasebut nuduhake uga menawa mbandhingake sastra Melayu Riau klawan sastra Semenanjung Melayu ora kalebu ing bidhang kajian sastra bandhingan. Ngungkuri panemune Nada kasebut, mula mbandhingake ing antarane sastra Jawa klawan sastra Sunda mujudake kajian sastra bandhingan. Mangkono uga klawan sastra Indonesia minangka kajian sastra bandhingan, amarga rong sastra kasebut nduweni basa sing beda.

Panemune Nada iki slaras klawan panemune Wellek lan Warren sing ngandharake, menawa sastra bandhingan yaiku studi sastra sing nduweni pambada ing bab basa lan asal negara kanthi sawijine tujuwan kanggo mangerteni lan njlentrehake sesambungan lan pangribawa antarane sawijine karya sastra tumrap karya sastra liyane, uga titikan-titikan sing diduweni (Endraswara, 2011:192). Panemu iki luwih munjerake menawa panliten sastra bandhingan kudu nduweni asal sing beda, saengga uga nduweni basa sing beda. Bab iki sethithik luwih beda klawan panemune Damono (2005:7), sing ngandharake menawa ora trep yen dikandhakake menawa sastra bandhingan mung lugu nyawuhake rong sastra saka rong negara utawa bangsa sing abasa beda, nanging sastra bandhingan luwih mujud minangka sawijine metodhe kanggo njembarake pamarekan bab sastra sawijine bangsa kewala. Dadi, miturut Damono, sastra bandhingan ora mung lugu nyawuhake rong sastra saka rong negara utawa bangsa. Sastra bandhingan uga ora pinatri ing karya-karya gedhe senajanta kajian sastra bandhingan asring sesenggolan klawan panulis-panulis moncer sing makili sawijine jaman. Kajian panulis anyar sing durung pikoleh kapercayane jagad uga bisa digolongake sajrone sastra bandhingan.

Wewatesan sastra bandhingan kasebut nuduhake menawa prabandhingan ora mung winates ing sastra

antarabangsa, nanging uga sapepadhane bangsa iku dhewe, tuladhane antarpengarang, antargenetik, antarzaman, antarbentuk, lan antartema. Miturut Endraswara (2011) sastra bandhingan minangka sawijine studi teks acros cultural. Studi iki mujudake upaya interdisipliner, yaiku luwih akeh nggatekake sesambungan sastra miturut aspek wektu lan panggonan. Saka aspek wektu, sastra bandhingan bisa mbandhingake loro utawa luwih periodhe sing beda. Kepara konteks panggonan, bakal ngiket sastra bandhingan miturut wilayah geografis sastra. Konsep iki mresentasekake menawa sastra bandhingan pranyata cukup luber. Kepara, ing pangrembakan sabanjure, konteks sastra bandhingan tinuju ing bandhingan sastra klawan bidhang liya. Bandhingan sing kaya mangkene, nduweni piguna kanggo nglacak sesambungan ing antarane aspek panguripan. Sajrone sastra bandhingan, prabeda lan pepadhan sing ana ing sawijine karya sastra mujudake objek sing bakal dibandhingake.

Remak (sajrone Damono, 2005:2) njlentrehake menawa sastra bandhingan sing dibandhingake yaiku kedadeyan sejarah, pangiketing karya sastra, pepadhan lan prabeda, tema, genre, style, prangkat evolusi budaya, lan sapanunggalane. Remak uga menehi wewatesan ngenani objek sastra bandhingan. Miturut Remak, sing dadi objek sastra bandhingan mung karya sastra nasional lan karya sastra dunia (adiluhung). Saliyane iku, bisa dimangerteni menawa dhasar perbandhingan yaiku pepadhan lan pangikete teks. Dadi, hakikat kajian sastra bandhingan yaiku nggoleki prabeda utawa bab sing liya, ngungkuri bab pepadhan lan pangikete teks lan sing paling wigati saka kajian sastra bandhingan yaiku kepiye sawijine panliti bisa nemokake sarta mbandhingake kekhasan sastra sing dibandhingake.

Hutomo (1993:19) njlentrehake menawa, sajrone praktek panliten sastra bandhingan ing Indonesia, kanthi umum, bisa diperang sajrone telung klompok, yaiku minangka (1) sastra bandhingan jrone sesambungan klawan filologi, (2) sastra bandhingan jrone sesambungan klawan sastra lisan, (3) sastra bandhingan modern, yaiku sastra bandhingan tulis, sing tinulis ing basa Indonesia sing isih anama basa Melayu apadene sing tinulis ing basa Indonesia. Ing poin kapindho dijlentrehake menawa objek kajian sastra bandhingan ora mung arupa sastra tulis, nanging bisa arupa karya sastra lisan. Damono (2005:54) ngandharake kaya mangkono. Salah sawijine kagiyatan sing wis akeh ditindakake yaiku mbandhingake dongeng sing memper saka maneka negara, ora ngutamakake kanggo miyak sing asli lan pangribawane tumrap liyane, nanging luwih kanggo mangerteni sesambungan-sesambungan antarane prabeda lan pepadhan sing ana lan watak sawijine bebrayan. Sajrone pangerten iki, dongen nyakup sakehe jinis lakon sing sajrone pangerten Barat dipilahake antara liya dadi mitos, legenda, lan fabel. Saka panemune Damono kasebut bisa didudut menawa sastra lisan dadi salah sawijine objek sajrone panliten sastra bandhingan sing cukup narik kawigaten, bab iki jumbuh klawan panemune Endraswara (201:49) sing nyatakake mangkono. Sastra lisan yaiku perangan saka tradhisi lisan sing asring ngalami owah-owahan.

Hutomo (1993:9-11) ngandharake yen studi sastra bandhingan sajrone sesambungane kalawan sastra nasional bab-bab kang bisa dileksanakake yaiku:

- 1) Mbandhingake rong karya sastra saka rong negara kang bahasane beda.

- 2) Mbandhingake rong karya sastra saka rong negara kang beda nanging basane padha.
- 3) Mbandhingake karya sastra Arena Wati, pangripta Malaysia kang asale saka Indonesia, kalawan karya salah sawijine pangripta saka Indonesia.
- 4) Mbandhingake karya awale sawijining pangripta ing negara asale kalawan karya pangripta sawuse dadi warga sawijining negara.
- 5) Mbandhingake karya sawijining pangripta kang wis dadi warga sawijining negara tartamtu kalawan kalawan karya sawijining pangripta saka negara liya.
- 6) Mbandhingake karya sawijining pangripta Indonesia ing basa dhaerah lan ing basa Indonesia.
- 7) Mbandhingake rong karya sastra saka rong pangripta warga negara Indonesia kang nulis mawa basa asing sing beda.
- 8) Mbandhingake karya sastra sawijining pangripta warga negara asing ing sawijining negara kalawan karya pangripta saka negara sing lagi dipanggoni.

Sajrone praktek sastra bandhingan, miturut Hutomo (1993:11-12) didhasarake marang telung bab, yaiku kaya ing ngisor iki.

- 1) Afinitas, yaiku sesambungane unsur-unsur instrinsik karya sastra, tuladhane unsur struktur, gaya, tema, mood (swasana sing kinandhut sajrone karya sastra) lan liya-liyane sing didadekake bahan palisanan karya sastra.
- 2) Tradhisi, yaiku unsur sing sesambungan klawan kasejarahane pangriptan karya sastra.
- 3) Pengaruh, istilah iki sejatine ora padha klawan nyonto lan plagiat, amarga istilah iki sarat klawan unen negatip.

Sajrone panliten iki, lelandhesan sing paling trep digunakake yaiku landhesan afinitas. Bab iki ngelingi klawan katranganane Hutomo menawa afinitas kawangun saka tembung Latin ad sing tegese cedhak lan finis sing tegese wates. Ing sajrone ngilmu antropologi tembung afinitas nduweni makna sesambungan sing mawujud amarga anane perkawinan. Teges saka istilah kasebut ing sastra bandhingan dimaknani minangka sesambungane unsur instrinsik karya sastra sing didadekake cikal bakal panjlentrehane karya sastra.

Gender

Masyarakat akeh banget kang mangerteni ngenani gender nanging ora akeh masyarakat kang mangerteni tegese gender. Tegese gender dikenalake para ilmuwan sosial kanggo njlentrehake pambédane wanita lan priya kang nduweni sipat gawanan minangka makhluk ciptaan gusti Allah ingkang maha kuwasa lan asipat budaya kang dipelajarai lan disosialisasikake wiwit cilik. Pambédane wigati banget amarga saiki masyarakat akeh banget kang salah mangerteni gender, masyarakat mangerteni gender yaiku priya lan wanita nanging yen priya lan wanita iku iarani *seks*. Gender yaiku pambédane antarane wanita lan priya sajrone peran, piguna, hak, tanggung jawab, lan tumindak kang diwujudake lumantar tata nile sosial, budaya, lan adat istiadat saka kelompok masyarakat kang bisa owah miturut wektu lan kahanan tartamtu (Puspitawati, 2012: 1).

Gegayutan karo pambédane peran, fungsi, lan tanggung jawab priya lan wanita kaya dene ing

masyarakat. Priya ing masyarakat wis dianggep minangka pawongan kang nduweni bageyan kanggo makarya ing publik, dene wanita yaiku ing domestik yaiku nduweni tanggung jawab marang omah tuladhane kaya masak, momong, lan sapiturute. Nanging peran sosial kasebut bisa uga owah kaya dene ing jaman modern saiki wanita minangka pawongan kang nduweni tanggung jawab ing omah bisa uga makarya kejaba uga isih dadi bojo lan nindakake kuwajibane ing omah. Peran sajrone gender kasebut uga bisa owah amarga kahanan kang dumadi kaya dene priya kang ora nduweni panggaweyan banjur bojone sing nggantikake dheweke tuladhane kaya dene TKW. Peran priya lan wanita kang owah lan ijolan kasebut dumadi amarga kahanan kang owah uga sajrone masyarakat. Dadi, bisa didudut yen gender kasebut asipat dudu kodrati amarga peran sosial kasebut gumantung kahanan lan wektu kang dumadi ing sajrone masyarakat.

Feminis

Feminisme sacara etimologis asale saka tembung *femme* (woman), ateges wanita (tunggal) sing nduweni ancas berjuwang kanggo hak-hake kaum wanita (jamak) minangka kelas sosial. Ancas saka feminis yaiku keseimbangan interelasi gender. Feminis khususé prekara-prekara ngenani wanita umume digayutake karo emansipasi, gerakan kaum wanita kanggo nuntut hak sing padha karo kaum priya, ing bidang politik, ekonomi, sosial budaya. Kahanan fisik wanita sing luwih lemah sacara ilmiah kudune ora digunakake minangka alesan kanggo nyelehake wanita ing posisi sing luwih asor. Pakaryane wanita mesthi digayutake kanthi ngopeni, dene priya digayutake karo nymabut gawe (Ratna 2011:191).

Ing bidhang kasusastran feminisme kerep diwastani minangka maneka warna teori kang gegayutan karo jinis kelamin sajrone masyarakat. Aspek-aspek kang nyengkuyung laire feminisme antarane saka piwulangan agama, sosialis, lan kesamaan hak tumrap wanita. Kanggo mungkasi ketinggalane wanita Arbain (2007: 02) ngandharake menawa sajrone dhiri wanita bakal tuwuh pepinginan kanggo luwih ngrembakake prestasine sajrone mujudake kaprigelan kang nyata, laras karo kawruhan lan kaprigelan kang wus disinaoni.

Djayanegara ngandharake feminisme masthi nengenake wanita kanggo ngrembakakake diri sadurunge miwiti balewisma. Wanita uga dianjurake kanggo ngolehi ilmu kang dhuwur supaya bisa urip kanthi mandhiri ora nggantugake uripe marang pawongan liyane, lan dheweke uga bisa nggayuhi kalungguhan kang padha karo kalungguhane wong lanang ing sajrone masyarakat (2000:56). Dene sajrone feminisme moderat nganjurake supaya wiwitan wanita ngrembakakake diri supaya bisa urip mandhiri, kanthi cara intelektual utawa kanti ekonomis, amarga kabisa kasebut bakal ndadekake wanita nduweni kalungguhan kang sejajar karo piya lan ora gumantung karo priya. Gerakan feminisme nengenake perjuwangan kanggo nyejajarake diri lan uga mangerteni cara manggonake eksistensine. Ora mung bab kasebut nanging feminis uga ngajak para wanita supaya bisa mikirake nasib kanggo ngasilake pangaribawa ngenani wanita. Para wanita kepengin nduweni panguripan kang mandhiri saengga wanita bisa nemtokake nasib lan ora gumantung karo priya.

Perjuwangane Wanita sajrone Novel *Katresnan* lan Novel *Perempuan Berkalung Sorban* (Tintingan Sastra Bandhingan)

Bab kasebut kalebu sajrone feminisme eksistensial kang luwih nengenake ngenani perjuwangan wanita supaya bisa ngawujudake kekeparepan lan impen saengga bisa kasuyatan. Feminisme eksistensialisme supaya wanita bisa sejajar karo priya bab kasebut disebabake anane panggonane wanita kang ngalami marginalisasi, subordinasi, lan sapiturute amarga tumindak para priya. Bab kasebut kang ndadekake saperangan tumindak kang kudu ditindakake para wanita supaya bisa njaga eksistensine minangka makhluk sing nduweni kedhuhdukan kang sejajar karo priya sarta bisa ngowahi panguripane. Ana telu strategi kang digunakake kanggo ngowahi panguripan wanita yaiku kuwajiban makarya, sinau lan dadi pawongan sing bisa ngowahi tumrape wanita (Hadi, 2017:325). Dadi, wanita iku kudu bisa nindakake katelu bab kasebut. Wanita sajrone feminis eksistensial kudu makarya amarga saka makarya wanita bisa dadi subjek kaya priya dudu objek lan yen wanita bisa makarya, wanita kasebut bakal nduweni kesempatan kanggo ngrembakakake diri pribadine. Saliyae makarya wanita uga kudu nduweni pendhidhikan kang dhuwur saengga dheweke bisa mbrantasi masyarakat patriarki migunakake ilmu kasebut. yen katelu bab kasebut wis ditindakake wanita ora bakal didadekake wanita mesthi ora bakal dadi makhluk kang dikiwakake.

Perjuwangan

Perjuwangan nduweni teges yaiku usaha kanggo nggayuh apa kang dadi titik tujuwane. Pawongan kang sukses akeh kawujud saka asil perjuwangane dhewe. Sajrone merjuwangake hakake, akeh pepalang kang ngalang-ngalangi perjuwangan pawongan kasebut. Nalika pawongan berjuwang kanggo panguripane, ana saperangan bab sajrone dhiri pawongan kasebut kang nyengkuyung tumindak pawongan kasebut yaiku sinebut potensi. Saputri (2011:23), ngandharake yen potensi diperang dadi rong macem yaiku potensi apik lan potensi ala. Perangan iku mau kang ndadekake perjuwangan manungsa ana loro yaiku:

- 1) Perjuwangan apik yaiku perjuwangan kang tuwuh saka ati nurani manungsa iku dhewe kang nduweni sipat becik. Perjuwangan apik dudu perjuwangan kang gampang, saengga kudu dimangerteni nganggo akal, etika, lan aturan. Ora nganggo napsu utawa kanggo kepuasan dhirine dhewe.
- 2) Perjuwangan ala yaiku perjuwangan kang tuwuh saka pangajake ati nurani kanggo nindakake tumindak kang ala. Perjuwangan ala nduweni sipat semu, kang ora dimangerteni miturut logika, etika, lan aturan. Perjuwangan ala iki umume meksa.

Perjuwangane wanita miturut Beauvoir (2003:32) diperang dadi 3 strategi kang bisa ditindakake dening wanita yaiku: sepisan, wanita kudu nduweni pakaryan. Wanita kang nduweni pakaryan kaanggep bisa nemtokake nasib dhewe. Kapindho, yaiku wanita prelu dadi intelektual. Banjur kang katelu, yaiku wanita kudu nduweni wilayah sesrawungan kang amba (sosialis). Perjuwangan wanita nuntut persamaan hak uga ana ing Indonesia. Pelopor gerakan emansipasi ing Indonesia yaiku R.A Kartini. Kahanane wanita nalika durung ana gerakan emansipasi isih ana wewatesan antarane priya lan wanita ing saperangan bidhang panguripan kayata pendhidhikan. Wanita anggone oleh pendhidhikan amung diwatesi saka kulawarga trah ningrat. Ora mung mandheg

ing bidhang pendhidhikan, ing perangan bidhang panguripan liyane uga cetha anane wewatesan kuwi. Kartini sing asli trah ningrat bisa ngangsu kawruh luwih tinimbang liyane. Saka perjuwangane Kartini, wanita nalika jaman kuwi diwenahi kalodhangan kanggo ngangsu kawruh.

Diskriminasi

Diskriminasi miturut KBBI (1991:334) yaiku pambedane tumindak marang warga Negara (adhedhasar warna kulit, golongan, suku, ekonomi, agama, lsp). Dadi *diskriminasi* bisa ditegesi minangka pambedane tumindak pawongan marang pawongan liya. Pambeda kasebut kang dumadi ing masyarakat ora liya jalaran saka sistem patriarkhi. Tumindak *diskriminasi* akeh tumiba marang pawongan utawa saklompok pawongan kang kapinggirake mligine wanita. Anane tumindak *diskriminasi* kang tumiba marang wanita sajrone novel Suminar iki minangka gambarane isih cakete wanita karo tumindak kaya mangkono.

Diskriminasi kasebut kadadeyan sajrone sawernane bidhang panguripan. Pamawas iki cundhuk karo andharane Darni (2016:1) kang ngandharake akeh wanita kang nandang *diskriminasi* sajrone masyarakat Jawa. Wanita mung dipandang minangka objek lan ora diwenahi kalodhangan kanggo melu aktif sajrone masyarakat. Sawernane tumindak *diskriminasi* tumrap wanita nglairake tumindak kekerasan tumrap wanita. Salah sijine prinsip kang nganti saiki isih diugemi dening masyarakat Jawa yaiku nrima ing pandum, prinsip iki nuwuhake sikap kang pasif marang dhiri pribadine para wanita Jawa nalika ngadhepi sawijine perkara. Saliyane kuwi uga mapanake wanita minangka makhluk kang ringkih.

Diskriminasi ing strata sosial mligine pakaryan uga isih kerep dialami dening wanita. Sajrone donya pakaryan ana saperangan wanita sing upah kerjane dibedakake karo pakaryane priya. Saliyane kuwi tumindak *diskriminasi* tumrap wanita ora mung winates dumadi ing lingkungan pakaryan, nanging uga ing lingkungan kulawarga mligine kulawarga patriarkhi. Budaya patriarkhi mapanake priya ing prioritas utama lan wanita minangka makhluk kelas loro nuwuhake gerakan kang sinebut feminisme. Saka anane gerakan feminisme dikarepake bisa ngewangi panguripan para wanita kanggo antuk kamulyan lan kebebasan nemtokake pilihan pribadi sajrone uripe.

Wanita Jawa

Wanita nduweni kalungguhan kang luwung gedhe sajrone panguripan kulawarga sarta masyarakat. Wanita kang bisa nggawe kaciptane kabagyan lan kasedhihan sajrone kulawarga sarta masyarakat kalebu yen diwenahi kalodhangan saengga bisa melu berjuwang kanggo bangsa lan negarane. Mula luwih pantes yen unen-unen surga dibawah telapak kaki ibu minangka panyengkuyung saka kalungguhan kang diduweni sajrone kauripan ing masyarakat. Amarga wanita dadi panentu rukun orane sajrone bale wisma (Masdani sajrone Suwarni, 2018:193). Saperangan kalungguhan kang diduweni dening wanita sajrone masyarakat yaiku minangka ibu, bojo, objek seks, kenya endel, randha kesepan, lan wanita kang njaluk diladeni. Kalungguhan kasebut miturute Ferguson diduweni dening wanita tradhisional. Wanita kang nduweni kalungguhan tradhisional asring manggon ing saburine priya, ora laras karo priya saengga diasorake dening priya.

Kalungguhan sabanjure yaiku minangka wanita makarya kang diarani wanita mandhiri. Tegese yaiku wanita kang makarya sajabané omah, bisa nyukupi kabutuhane dhewe (Darni, 2016:26).

Wanita miturut perspektif budaya Jawa (sajrone Endraswara 2003:56-57) wanita bisa dadi legenda amarga wanita nduweni sipat rila. Rila ing kenen ateges ikhlas kanggo masrahake uripe marang bojo. Nrima sing ateges rumangsa marem marang kuwajiban lan nasibe minangka pendamping bojone. Sipat sabar ateges ngati-ati sajrone tumindak kanggo kamulyane bojo. Katelu sipat kasebut tuwuh amarga ana pemahaman yen wanita diciptakake saka iga wekasan sisih kiwa saka sawijining priya. Miturut filosofi budaya Jawa, pemahaman kasebut minangka gambaran saka telung perkara yaiku: 1) wanita nduweni fitrah kanggo dadi pendamping (manggon ing sisih kiwa) priya. 2) wanita wis sak mestine diayomi. 3) wanita kuwi umume lemah kaya iga sing asipat elastis lan mbengkong.

Miturut Darni (2015:26-30), saka kekurangan pihak wanita kasebut, priya menehi sipat-sipat kang ditujokake tumrap wanita kanggo nyenengake hasrate, kayata: sipat gampang nyerah, pasif, penurut, ketergantungan, kurang inisiatif, lan ora mampu nindakake samubarang apa wae. Unen-unen Jawa: swarga nunut neraka katut, wanita iku minangka kanca wingking uga nglungguhake wanita minangka wanita tradhisional. Ana unen-unen Jawa kang ngandharake yen pakaryan pawon, lan pakaryan balesomah yaiku pakaryane wong wadon, yaiku pinter njala langit wong wadon iku tetep ana pawon panggonane, tegese sadhuwur-dhuwure pendhidhikane wong wadon, panggone tetep ana mburi, ngopeni pawon, lan ngopeni balesomahe.

Wanita mandhiri yaiku wanita kang nduweni peran minangka wanita makarya, kang bisa nyukupi kabutuhane dhewe tanpa gumantung marang wong liya. Wanita mandhiri kang kalebu ing gerakan feminis, minangka wanita kang nduweni prinsip kuwat, lan nduweni pepekingan supaya bisa urip luwih mulya. Salah sawijine dalan kanggo nyukupi kabutuhan mau, mula wanita kudu makarya. Wanita kang nyukupi kabutuhane dhewe kanthi makarya, supaya wanita kasebut bisa luwar saka dominasi ekonomi kang asring disandhang dening wanita. Peran wanita mandhiri cundhuk karo ideologi feminisme. Bab kasebut cundhuk karo andharane Darni (2013:107), kanthi cara makarya kasebut bisa ndadekake pawongan kasebut dadi wanita kang mandhiri lan bisa nyukupi kabutuhane dhewe lan kulawargane.

BAB III

Metodhe Panliten

Ancangan Panliten

Sajrone ancangan panliten iki, panliti nemtokake metodhe kang cocog digunakake kanggo nлити novel “*Katresnan*” anggitane Soeratman Sastradihardja lan novel “*Perempuan Berkalung Sorban*” anggitane Abidah El Khalieqy kanthi tintingan sastra bandhingan. Metodhe panliten kang digunakake sajrone panliten iki yaiku metodhe panliten deskriptif kualitatif komparatif. Panliten kualitatif asipat dheskriptif yaiku nyathet kanthi rinci lan tliti sakabehing kahanan (fenomena) kang

dideleng, dirungu, lan diwaca sarana wawanrembug, foto, tape recorder, lan liya-liyane. Metodhe dheskriptif kualitatif yaiku dhata kang dikumpulake awujud tembung-tembung, gambar, lan ora awujud angka (Endaswara, 2003:3). Metodhe dheskriptif kualitatif ateges nggunakake interpretasi kang nyuguhake dhata kanthi cara dheskripsi kang adhedhasar kasunyatan lan nggunakake basa kanggo mangsuli perkara kang ditliti. Panliten iki uga kalebu panliten kang asipat komparatif. Tembung “komparatif” sajrone basa Inggris comparison yaiku perbandingan. Panliten iki ditindakake kanggo mbandhingake bab kang padha lan beda saka loro utawa luwih fakta lan sipat objek kang ditliti adhedhasar kerangka pamikiran tartamtu (Silalahi, 2009:35).

Sumber Dhata

Miturut Arikunto (2006:129) sing dikarepake sumber dhata sajrone panliten yaiku asale subjek dhata sing dijupuk. Sumber dhata sajrone panliten sastra bandhingan iki diperang dadi loro, yaiku sumber dhata primer lan sekunder. Sumber dhata primer ing panliten sastra bandhingan iki, yaiku novel *Katresnan* anggitane Soeratman Sastradihardja lan *Wanita Berkalung Sorban* anggitane Abidah El Khalieqy, dene sumber dhata sekunder yaiku artikel-artikel lan buku-buku kang gegayutan karo konsep perjuwangane wanita.

Dhata

Kegiatan panliten ora bisa uwal saka anane dhata minangka bahan utama saka pawarta kanggo menehi gambaran kang mligi tumrap objek panliten. Dhata mujudake kasunyatan sing asipat empirik tumrap kapentingan ngudhari perkara utawa mangsuli pitakonan panliten. Miturut Arikunto (2006:128), dhata mujudake cathethan sanyatane saka asile panliten. Dhata panliten dijupuk saka maneka warna sumber dhata sing dikumpulake, digunakake teknik sing wis dipilih nalika panliten ditindakake. Dhata sajrone panliten iki diperang dadi loro, yaiku dhata primer lan dhata sekunder.

Dhata Primer

Dhata primer ing panliten iki arupa tembung, ukara, pragrap, dialog antarparaga, wacana lan solah bawane paraga sajrone novel *Katresnan* lan *Wanita Berkalung Sorban*.

Dhata Sekunder

Dhata sekunder ing panliten iki yaiku andharan-andharan sajrone artikel utawa buku kang ngandharake ngenani perjuwangan wanita.

Tatacara Pangumpulane Dhata

Tatacara kang digunakake sajrone panliten iki yaiku arupa metodhe pustaka. Metodhe pustaka digunakake kanggo nggoleki dhata-dhata kang wis diandharake sadurunge. Bahan kang dipikolehi sajrone metodhe pustaka iki digunakake minangka sumber tinulis sajrone panliten iki. Pangetrape metode pustaka kaya andharan ing ngisor iki:

- 1) Teknik inventarisasi. Teknik iki digunakake kanggo ngumpulake sumber-sumber pustaka kang relevan karo panliten iki.
- 2) Teknik maca. Teknik maca iki ditindakake kanthi cara maca sumber-sumber dhata tinulis kang ana sajrone

Perjuwangane Wanita sajrone Novel *Katresnan* lan Novel *Perempuan Berkalung Sorban* (Tintingan Sastra Bandhingan)
panliten iki.

- 3) Teknik cathet. Teknik iki digunakake kanggo nyathet bab-bab kang wigati saka dhata sajrone panliten iki kang ana sesambungane karo tujuwane panliten.
- 4) Teknik klasifikasi. Teknik iki ditindakake kanthi cara nggolongake dhata kang wis diklumpukake lumantar teknik cathet mau.

Tatacara Pangolahan Dhata

Teknik analisis dhata kang digunakake sajrone panliten iki yaiku teknik analisis deskriptif. Analisis deskriptif iki bakal ngasilake dhata kang deskriptif kang ana sesambungane karo tujuwane panliten. Pangetrape analisis dhata ing panliten iki ditindakake sawise sakabehe dhata kang dibutuhake wis kasil diklumpukake. Dhata-dhata mau banjur dianalisis kanthi cara ing ngisor iki:

- 1) Nintingi topik kang padha saka kekarone novel mau kanthi tintingan sastra bandhingan.
- 2) Maca artikel lan buku kang ngandharake ngenani perjuwangan wanita.
- 3) Nintingi gambaran dhiskriminasi kang dialami dening paraga utama sajrone kekarone novel mau.
- 4) Nintingi penyebab perjuwangan wanita sajrone novel *Katresnan* anggitané Soeratman Sastradihardja lan novel *Perempuan Berkalung Sorban* anggitané Abidah El Khalieqy.
- 5) Banjur mbandhingake novel *Katresnan* anggitané Soeratman Sastradihardja lan novel *Perempuan Berkalung Sorban* anggitané Abidah El Khalieqy.
- 6) Sawise dibandhingake, digoleki peranan-peranan kang beda lan kemiripane saka rong novel iki.
- 7) Banjur nggawe dudutan saka sakabehe analisis dhata kang wis ditindakake.

Prosedur Panliten

Tahap-tahap panliten sastra bandhingan kang mbandhingake tema perjuwangan wanita novel *Katresnan* anggitané Soeratman Sastradihardja lan novel *Perempuan Berkalung Sorban* anggitané Abidah El Khalieqy kaya mangkene:

1) Tahap Persiapan

Ing tahap persiapan, panliti nindakake kegiatan sadurunge miwiti panliten. Kegiatan kasebut kayata nemtokake sumber dhata lan tintingan kanggo nintingi dhata, nemtokake irah-irahan panliten, nindakake telaah pustaka, lan nemtokake metodhe. Kaya kang diandharake sadurunge, ing tahap persiapan iki bab-bab kang kudu disiyapake yaiku:

- (1) Nemtokake sumber dhata lan tintingan Sumber dhata kang digunakake yaiku novel *Katresnan* anggitané Soeratman Sastradihardja lan novel *Perempuan Berkalung Sorban* anggitané Abidah El Khalieqy, banjur kekarone novel kasebut ditintingi adhedhasar tintingan sastra bandhingan.
- (2) Nemtokake irah-irahan Irah-irahan ing panliten iki yaiku perjuwangan wanita Sajrone Novel *Katresnan* anggitané Soeratman Sastradihardja lan novel *Perempuan Berkalung Sorban* anggitané Abidah El Khalieqy (Tintingan Sastra Bandhingan).
- (3) Nemtokake metodhe panliten Ing panliten sastra bandhingan iki nggunakake metodhe dheskriptif

kualitatif. Metodhe dheskriptif kualitatif dikarepake bisa njlentrehake ngenani perjuwangan wanita sajrone kaluwarga ing novel-nobel kasebut, motif kang nyebabake paraga merjuwangake hak lan tujuwane, lan sing pungkasan gegayutan Novel *Katresnan* lan novel *Perempuan Berkalung Sorban*.

2) Tahap Nindakake Panliten

Ing tahap iki kalebu tahap kang utama sajrone panliten. Tahap-tahape yaiku ngumpulake dhata banjur dianalisis miturut teknik-teknik kang wis ditemtokake sadurunge nindakake kegiatan panliten.

Sawise dhata arupa tembung, ukara, paragraf, dialog antar paraga, wacan lan solah bawane paraga sajrone novel *Katresnan* lan Wanita *Berkalung Sorban* dicathet, banjur dhata kasebut diolah utawa dianalisis adhedhasar underane panliten kayata:

- (1) Kepriye diskriminasi kang diadhepi Paraga Utama wanita sajrone novel *Katresnan* anggitané Soeratman Sastradihardja lan novel *Perempuan Berkalung Sorban* anggitané Abidah El Khalieqy ?
- (2) Kepriye gegambaran perjuwangan paraga utama sajrone novel *Katresnan* anggitané Soeratman Sastradihardja lan novel *Perempuan Berkalung Sorban* anggitané Abidah El Khalieqy ?
- (3) Apa wae pepalang kang diadhepi paraga utama sajrone novel *Katresnan* anggitané Soeratman Sastradihardja lan novel *Perempuan Berkalung Sorban* anggitané Abidah El Khalieqy ?

3) Tahap Panyampurnan

Tahap panliten kang pungkasan yaiku tahap panyampurnan. Ing kene kang bakal ditindakake yaiku nyusun asil analisis dhata. Dhata-dhata kang wis dianalisis banjur direvisi sawise disarujuki dening dosen pembimbing.

ANDHARAN

4.1 Diskriminasi sajrone novel *Katresnan* anggitané Soeratman Sastradihardja lan *Perempuan Berkalung Sorban* anggitané Abidah El Khalieqy

Diskriminasi kang diolehi kaloro para wanita saka novel *Katresnan* lan *PBS* kasebut uga maneka warna. Mangka bakal diandharake *diskriminasi* apa wae kang diolehi karo paraga wanita utama sajrone novel *Katresnan* lan *PBS* kasebut.

4.1.1 Diskriminasi sajrone novel *Katresnan* anggitané Soeratman Sastradihardja

Mursiati ngalami *diskriminasi* saka kulawargane yaiku Bapak lan Ibune. Mursiati uga kalebu paraga kang apik, kalem, sarta manut. Nanging ing kene dirasa ana bab kang ora cocog karo karepe Mursiati. Bab kasebut kang ndadekake Mursiati ngalami *diskriminasi* sajrone novel *Katresnan*.

4.1.1.1 Diskriminasi Pendhidhikan sajrone novel *Katresnan* anggitané Soeratman Sastradihardja

Diskriminasi sajrone novel *Katresnan* anggitané Soeratman Sastradihardja sing sepisan yaiku *diskriminasi* pendhidhikan. *Diskriminasi* pendhidhikan kang diolehi Mursiati minangka paraga utama wanita sajrone novel kasebut ditindakake karo kulawargane dhewe yaiku Bapake Mursiati. Bapake isih nganut budaya Jawa kang luwih nengenake wanita ora sekolah dhuwur-dhuwur lulus SD utawa HIS wis cukup. Senadyan Mursiati bocahe pinter lan mesthi oleh juwara ing sekolahe nanging Bapake ora nduweni pikiran yen ananke kasebut kudu nerusake

sekolah sing luwih dhuwur. Sabanjure Mursiati ditakoni gurune ngenani menyang ngendi anggone bakal nerusake sekolah lan wis ana gambaran sekolah ngendi sing bakal dijug. Dheweke ora sabar kandha marang Bapak lan Ibune ngenani anggone nerusake sekolah mau. Nanging, wong tuwane kang isih nduweni pamikir kuna, bab kasebut ora disarujuki, awit pamikire anake wis gedhe ora patut yen nerusake sekolah. Bab kasebut bisa kawawas saka pethikan iki.

“Kados pundi, Bapak, kanca kula lare estri sami nerusake sinau. Saiba isin kula upami matur dhateng guru kula, yen badhe mlebet MULO”

“Sanajan atimu karep, ananging wong kowe wis gedhe, ora patut sinawang. Ora liwat iya kudu nrima tamat saka HIS bae” (Katresnan, 2013:14)

Pethikan kasebut ngandharake yen Mursiati nyoba njlentrehake marang Bapak ngenani niate kanggo nerusake sekolah kaya kanca-kancane. Kaya dene kancane sekolah senadyan wadon kabeh uga kepengin nerusake sekolah kang luwih dhuwur maneh. Mursiati uga kalebu bocah wadon kang pinter ing sekolahe mula, gurune uga padha sarujuk lan ndukung dheweke supaya bisa terus anggone nuntut ilmu kang luwih dhuwur maneh. Apa maneh dhewe kalebu murid kang pinter ing sekolahe lan dijagokake gurune kanggo nerusake ing sekolah sing dadi impene yaiku MULO. Nanging, Bapak Mursiati ora sarujuk marang apa kang dadi kekarepane. Mula, saka wangsulane Bapak kasebut dheweke ngarasa rada gela marang keputusan Bapak. Pamikire Bapak wanita iku ora patut lan ora butuh sekolah dhuwur-dhuwur. Amarga pamikire yen wanita iku mengko bakale ya saba pawon lan ngramut anak. Nanging ora karo pamikire Mursiati.

4.1.1.2 Diskriminasi hak milih sajrone novel *Katresnan anggintane Soeratman Sastradihardja*

Masyarakat Jawa nduweni kebiasaan sing wis ditindakake wiwit jaman biyen yaiku jodhohake anak wadone yen wis dirasa cukup umure. Kaya dene Bapak Mursiati sing wis cukup umure kanggo omah-omah. Wis akeh uga priya kang nakokake dheweke uga ana kang kirim layang marang Bapak Mursiati lan ana kang teka dhewe kanggo njaluk Mursiati. Awit Mursiati lulus saka MULO dheweke saya dadi jugane para priya kanggo ndadekake dheweke sisihane. Nanging, Mursiati isih durung kepikiran perkara kasebut dheweke isih kepengin nyambut gawe ing kantor pos senadyan wong tuwane rada abot akhire wong tuwane nglilali kekarepane anake. Bab kasebut ora nglunturake niat lan kekarepane Bapak kanggo jodhohake anake karo salah sawijine priya kang wis teka nglamar anake. Bab kasebut bisa kawawas saka pethikan iki.

“Saking kajeng kula manawi sampun umur kalih dasa, Ibu. Sapunika ugi ndherek upami kapancangaken, ananging mugi kaparingan priksa, sinten larenipun jaler punika?”
Bapakne kang mangsuli, “Sing kira-kira daktampani ya iku putrane Man Mantri ing

Tulungagung, kang saiki dadi klerk ing kantor pos Surabaya. Iku dhek biyen ya sekolah ing MULO kaya dene kowe. Bayarane saiki wis satus seket rupiyah.”
(Katresnan, 2013: 49-50)

Pethikan kasebut ngandharake yen Mursiati matur marang Bapak kanggo menehi panemune lan kekarepane sing ora sarujuk karo panjaluke Bapak sarta Ibuke. Mursiati njlentrehake yen wis rongpuluh taun dheweke bakal gelem dijodhohake karo sapa wae kang dipilihake karo Bapak utawa Ibuke. Nanging, dheweke nduweni panjalukan marang wong tuwane yen pancen dijodhohake dheweke kepenging sapa wae priya kasebut dheweke kudu ngerti pawongane. Amarga Mursiati isih netepi kekarepane sing ngenteni kang mase lan ora liya dheweke ora gelem yen omah-omah karo wong sing ora dicocogi karo atine. Dene, Bapak Mursiati wis nduweni calon kang dirasa bisa cocog karo anake lan cocog karo atine. Bapak wis nithik siji priya tanpa njaluk urun rembug saka anake sing bakal nglakoni omah-omah karo priya kasebut. Kabeh wong tuwa mesthi kepengin sing apik kanggo anake kaya dene Bapak Mursiati.

Nanging yen isa kabeh kuwi kudu padha cocoge kudu padha mantebe supaya bisa kalaksanan kanthi lancar. Mursiati saya ngrasa gela awit Bapak ngendhika kaya mangkono. Atine sansaya kasiksa gela karo apa kang ditindakake Bapak marang dheweke. Mursiati ora langsung nglilani lan nyarujuki kepenginane Bapak kasebut. Dheweke malah-malah saya numplekake apa kang dadi rereged ing atine. Awit saka ngendhikane Bapak, Mursiati banjur ngewangsuli panemune lan pangrasane ngenani apa kang diputusake Bapak mau. Mursiati gela amarga pawongan kang ditampani karo Bapak kasebut dheweke ora ngerti lan durung tau tepang kepriye watak lan tumindake. Senadyan priya kasebut nduweni bayaran sing gedhe nanging yen ora cocog arep kepriye maneh kabeh kuwi miturut sing ngelakoni susah seneng yen dilakoni karo pawongan sing ditresnani kabeh bakale krasa seneng lan kepenak.

4.1.2 Diskriminasi sajrone novel *Perempuan Berkalung Sorban* anggintane Abidah El Khalieqy

Wanita sajrone novel *Perempuan Berkalung Sorban* anggintane Abidah El Khalieqy minangka paraga utama amarga ngalami *diskriminasi* saka kulawarga, bojone, lan masyarakat. Paraga wanita kang dadi paraga utama sajrone novel *PBS* yaiku Anisa. Anisa minangka pawongan wadon kang urip ing pondok kang nganut budaya Jawa. Anisa ngalami maneka *diskriminasi* maneka werna. Kulawarga, bojo utawa sisihan, lan masyarakat kalebu pawongan kang ora bisa lepas saka panguripan kita sabendina kang bisa awèh bungah susah lan sapiturute. Anisa kalebu pawongan kang kritis, teges, lan ora sabaran. Anisa uga kalebu anak ragil ing kulawargane lan dheweke anak wadon kang ana sajrone pamikirane wong Jawa wong wadon kuwi kudu manut, nurut, lan kalem. Bab kasebut kang ndadekake Anisa ngalami *diskriminasi* sajrone novel *PBS*.

4.1.2.1 Diskriminasi gender sajrone novel *Perempuan Berkalung Sorban* anggitané Abidah El Khalieqy

Diskriminasi sajrone novel *Perempuan Berkalung Sorban* anggitané Abidah El Khalieqy sing sepisan yaiku *diskriminasi* gender. *Diskriminasi* gender kang diolehi paraga Anisa minangka paraga utama wanita sajrone Novel *Perempuan Berkalung Sorban* kasebut ditindakake karo kulawargane yaiku Bapak, Ibu, lan dulure dhewe. Kulawargane Anisa kalebu kulawarga kang nganut budaya Jawa. Senadyan urip ing pondok nanging pondok kasebut isih migunakake budaya Jawa kanggo ngajeni adat istiadat kang wis ana wiwit jaman biyen. Bapake lan Ibuke Anisa kang nganut budaya Jawa yen wong wadon kasebut ora oleh nindakake apa kang ditindakake wong lanang. Tumindak kasebut salah sawijine yaiku numpak jaran. Anisa minangka wanita kang nduweni kepinginan bisa numpak jaran kaya putri Budur nanging kepinginan kasebut ora disarujuki karo Bapake. Bapake Anisa minangka Kiai kang nduweni pondok kasebut ora ngolahi anake nindakake bab kasebut. Bab kasebut bisa kawawas saka pethikan iki.

“Ow...ow...ow...jadi begitu. Apa Ibu belum mengatakan padamu kalau naik kuda hanya pantas dipelajari oleh Kakakmu Rizal, atau Kakakmu Wildan. Kau tahu, mengapa? Sebab kau ini anak perempuan, Nisa. Nggak pantas, anak perempuan kok naik kuda, pencilakan, apalagi keluyuran mengelilingi ladang, sampai ke blumbang segala.memalukan! Kau ini sudah besar masih bodoh juga, hehh!!” (PBS, 2008:7)

Pethikan ing ndhuwur kasebut njlentrehake kepriye Bapake Anisa ora sarujuk yen dheweke sinau nunggangi jaran. Miturute Bapake ilmu kasebut mung pantes disinaoni karo Mase yaiku Rizal lan Wildan. Anisa ora diolehi numpak jaran saliyané ora pantes uga amarga dheweke bocah wadon. Bocah wadon ing pamikire Bapak lan Ibuke yaiku kuwajibane mung ing pawon ngewangi masak, resesik, lan apa wae kang ana gayutane karo saomah. Bocah wadon uga kang ana ing budaya Jawa yaiku pawongan kang kalem, lemah lembut, lan ora nindakake tumindak kang ana ing saknjabane kuwajibane. Bapake uga ngandharake yen wong wadon sing numpak jaran kuwi dicap minangka wanita kang nduweni tumindak pencilakan ora gathuk karo wanita Jawa kang kalem. Wong wadon miturute bapake uga sing bisa rerewang mbantu Ibuke dudu bocah sing kluyuran, dolan ing njaba, muteri sawah, lan dolan ing blumbang. Miturute Bapake tumindak-tumindak kasebut kalebu tumindak kang pantes ditindakaake karo wong lanang utawa bocah lanang.

4.1.2.2 Diskriminasi pendhidhikan sajrone novel *Perempuan Berkalung Sorban* anggitané Abidah El Khalieqy

Diskriminasi kang ana sajrone novel *Perempuan Berkalung Sorban* anggitané Abidah El Khalieqy uga ngandhut *diskriminasi* pendhidhikan saliyané *diskriminasi* gender. *Diskriminasi* pendhidhikan kang diolehi karo paraga utama wanita sajrone novel *PBS* ditindakake kulawarga lan bojone dhewe. *Diskriminasi* kasebut arupa tuturan kang luwih nengenake tingkatan

pendhidhikan. Pawongan kang nduweni ilmu kang dhuwur utawa bisa nggayuh ilmu nganti sarjana bisa diarani pawongan kang minulya. Nanging, ora kabeh pawongan oleh ngebacutake anggane nggayuh ilmu kasebut. pawongan kang oleh mbacutake sekolah biasane mung bocah lanang. Yen dibandhingane pancen luwih akeh bocah lanang sing nerusake sekolahe ing pendhidhikan sing luwih dhuwur tinimbang bocah wadon amarga kaya ing masyarakat Jawa wanita umume kudu ana ing pawon dadi ora perlu sekolah dhuwur-dhuwur.

Kaya dene kang dialami karo paraga wanita utama sajrone novel *PBS* yaiku Anisa sing ngalami *diskriminasi* saka pawongan kang cedhak karo dheweke. Bab kang ndasari anane *diskriminasi* yaiku amarga Anisa ora nduweni ilmu pendhidhikan kang dhuwur dheweke isih sekolah SD. Bab kasebut bisa kawawas kaya ing pethikan iki.

“Tetapi anak perempuan kan tidak perlu sekolah tinggi-tinggi. Sudah cukup jika telah mengaji dan khatam. Sudah ikut sorogan kitab kuning. Kami juga tidak terlalu keburu. Ya, mungkin menunggu sampai si Udin wisuda kelak. Yang penting...kita sepakat untuk saling menjaga. Mengenai kapan dilangsungkannya pernikahan, nanti kan bisa dirembug lagi. Bukankah begitu, Pak Hanan? Kita ini kan sama-sama orang tua...” (PBS, 2008:90)

Pethikan ing ndhuwur ngandharake yen wanita ora kudu sekolah sing dhuwur mung bisa ngaji lan khatam wis cukup kanggoné wanita mbimbing anak-anake. Wanita ing jamane diwatesi sekolah dhuwur amarga kanggoné wanita mung resesik omah, masak ing pawon lan ngramut anak yen wis omah-onah dadi ora merlukake sekolah kang dhuwur. Senadyan apa kang dikarepake wong tuwa kasebut ora gathuk karo apa kang dikarepake Anisa. Anisa ora gelem yen dheweke mung sukur bisa ngaji lan khatam wae dheweke uga kepengin bisa kaya liyané sing nerusake sekolah. Dheweke uga ora gelem yen diarani bodho amarga ora nduweni ilmu kang dhuwur. Bapak lan Ibuke Anisa wis nduweni kekarepan njodhohake Anisa karo anake kancane sing lulusan S1 Hukum Kairo kanggo njaga kekancan antarane Bapake lan kancane bapake sing wis lumaku wiwit biyen.

4.1.2.3 Diskriminasi Status Sosial sajrone novel *Perempuan Berkalung Sorban* anggitané Abidah El Khalieqy

Diskriminasi status sosial uga ana sajrone novel *Perempuan Berkalung Sorban* anggitané Abidah El Khalieqy kasebut. *Diskriminasi* sosial kasebut diolehi karo paraga utama sajrone novel kasebut yaiku Anisa. Anisa ngalami *diskriminasi* sosial saka masyarakat sakupenge omahe. Anisa ngalami *diskriminasi* amarga dheweke nyandhang status randha sabubare pegatan karo Samsudin. Status kang diduweni Anisa kasebut ndadekake dheweke uga nduweni ruang lingkup pasrawungan kang winates. Anisa minangka anak saka Kiai kang kasuwur ing panggonan kasebut ndadekake apa wae kang ditindakake bakale dipermasalahake apa maneh yen tumindake kasebut dirasa oraapik utawa ala luwih-luwih yen nyalahi agama. Status randha kang disandhang Anisa saiki ndadekake dheweke kudu ngewanti-wanti awake amarga status kasebut yen ana tumindake ana sing kurang pener miturute masyarakat bakal isa dadi omongan.

Kaya dene Anisa lan Lek Khudhori sing saya

cedhak sakwise Anisa pegatan karo Samsudin. Cedhak kang ditengenake ing kene dudu mung sadulur nanging luwih, kaya metu bareng senadyan ora nindakake bab kang nyalahi agama nanging yen ana pawongan liya sing ngerti ya bakale beda. Amaraga kadhang kala apa kang didelok durung mesthi padha karo kasunyatanane. Kaya Anisa lan Khudhori sing wis akeh banget wong ngonangi saklorone metu lan ngentekake wektu bareng sing akhire ndadekake para tangga sing mangerteni kedadeyan kasebut mikir lan ngomongake saklorone. Bab kasebut bisa kawawas saka pethikan iki.

Aku menangkap kesempatan ini untuk kugunakan menata masa depan bersamanya. Melangkah berdua, menyebrangi titian cinta di atas mega-mega. Aku melanyang dalam kepayang menyuntuki tatap matanya yang indah. Dunia berubah lautan mawar tanpa hama. Langit cerah tanpa gerhana. Aku terlena berharap memetik semua mawar hingga segalanya berbalik dan aku beru tersadar, saat suara-suara itu mulai mengusik ketenanganku.

“Biasa Janda kembang kan selalu kesepian. Dan pamannya yang ganteng itu mengambil kesempatan”

“Iya. Tetapi mbok sadar kalau dia itu putri seorang Kiai. Kasihan, kalau bapaknya sampai menanggung malu akibat perbuatannya.” (PBS, 2008: 191-192)

Pethikan ing ndhuwur kasebut nggambarake kepriye bungahe Anisa sing wis ngalami urip kang luwih bebas. Dheweke bisa nindakake apa wae kang dikarepi, dheweke uga bisa urip sing lumrah kaya dene rumaja saumurane. Rasa bungah kang dirasakake Anisa kaya-kaya dheweke kasebut wis metu saka kunjara kang nyiksa batine lan ragane. Saliyane iku Anisa uga bisa ngrasakake bungahe manah bisa cedhak karo pawongan kang ditresnani senadyan dheweke randha nanging Anisa isih rumaja sing wayahe ngrasakake rasa tresna lan ditresnani kari pawongan liya mligine priya kang diimpekake wiwit biyen. Nanging, kabeh bungahe kasebut ambyar dene para masyarakat sakupenge omahe Anisa sing mangerteni apa kang dheweke tindakake karo Khudhori. Masyarakat kasebut nile yen wong sing bubar pegatan utawa sing wis biasa diarani randha kasebut nduweni rasa sepi kang linuwih dadi butuh kanca sing bisa ngancani kaya dene biyen *nalika* dheweke nduweni bojo. Ing kene randha dianggep pawongan kang mbutuhaken tresna asih saka wong lanang liya. Anisa sing wiwit dadi randha kasebut metu karo Pak Lek e sing isih jaka lan wiwit balik saka Kairo minggu winginane luwih-luwih Pak Leke kasebut ya nduweni praupan sing bagus banget. Tanggane ora mung merkarake status randhane Anisa nanging uga statuse Anisa ing kene sing dadi anake Kiai.

4.1.3 Bandhingane Diskriminasi sajrone novel *Katresnan* anggitane Soeratman Sastradihardja lan *Perempuan Berkalung Sorban* anggitane Abidah El Khalieqy

Bab kang mbedakake antarane *diskriminasi*

sajrone novel “*Katresnan*” lan “*Perempuan Berkalung Sorban*” yaiku kulawarga, lingkungan masyarakat kang ana ing sakupenge lan budaya kang beda. Yen sajrone novel *Katresnan* ditindakake kulawargane lan novel *Perempuan Berkalung Sorban* ditindakake kulawarga lan masyarakat. Sajrone novel *Katresnan* *diskriminasi* ditindakake kulawargane dhewe semono uga novel *Perempuan Berkalung Sorban* amarga kaloro novel kulawarga saka kaloro novel kasebut ngandhut sistem budaya Jawa utawa kulawarga Jawa sing luwih nengenake apa kang dadi kuwasa lan keputusane wong tuwa. Saliyane iku ing budaya Jawa uga luwih nengenake priya tinimbang wanita amarga bab kasebut kaloro paraga wanita kasebut ngalami *diskriminasi*. Bedane ing kene sajrone novel *Perempuan Berkalung Sorban* kulawargane Anisa luwih nemen anggone nindakake *diskriminasi* amarga kulawargane kalebu kulawarga kang ngandhut islam kejawan dadi ing kene kulawargane Anisa nengenake aturan-aturan sajrone agama yaiku islam lan budaya Jawa kang kuat.

Diskriminasi antarane novel *Katresnan* lan *Perempuan Berkalung Sorban* iki nduweni bab kang padha. Bab kang padha sajrone kaloro novel kasebut yaiku padha-padha ngalami *diskriminasi* pendhidhikan. Senadyan padha ngalami *diskriminasi* pendhidhikan kaloro nduweni bab kang beda sing njalari kaloro bisa ngalami *diskriminasi* pendhidhikan. Bab kang njalari paraga Mursiati ngalami *diskriminasi* pendhidhikan sajrone novel *Katresnan* ditindakake kulawargane amarga anane kahanan kang ora kepenak. Kahanan kasebut dirasakake karo kulawargane Mursiati minangka paraga utama sajrone novel kasebut. Kahanan ekonomi kulawarga kang kecingkrangan sing nyebabake tuwuhe *diskriminasi* pendhidhikan sing luwih dhuwur sajrone novel kasebut. Dene novel *Perempuan Berkalung Sorban* *diskriminasi* pendhidhikan kang ana sajrone novel kasebut arupa ngasorake tingkatan pendhidhikane. Anane *diskriminasi* pendhidhikan kaya kang dialami Anisa amarga dheweke ora nduweni pendhidhikan kang dhuwur.

Anane *diskriminasi* kang dialami paraga utama wanita sajrone kaloro novel kasebut nuwuhake sipat-sipat ang beda saka sipat asline. Sipat kang dituwuhake sabanjure ngalami *diskriminasi* Anisa lan Mursiati minangka paraga wanita utama sajrone kaloro novel kasebut yaiku sipat wani lan sabar. Mursiati kalebu pawongan kang meneng, manut, lan pinter. Nanging, sabubare dheweke nglami *diskriminasi* saka kulawargane dheweke dadi wanita kang wani. Wani tegese dheweke wani ngandharake sakabehe bab kang dadi guneme ngenani apik orane bab kasebut. Dene sajrone novel *Perempuan Berkalung Sorban* Anisa minangka paraga utama sajrone novel kasebut dheweke kalebu wanita kang wani kritis, lan pinter. Nanging, sabubare ngalami *diskriminasi* Anisa dadi pawongan kang tertutup lan kalebu sabar. Anisa sabar ngadhepi apa kang dadi dalan uripe senadyan ora kaya apa kang dheweke karepake. Anisa uga dadi luwih meneng lan sabar sajrone *diskriminasi* kang dheweke alami. Nanging, Anisa ora mung meneng tanpa ngupaya sajrone sipat meneng lan ora akeh omong kasebut Anisa tetep ngupaya supaya bisa owah lan nuduhake marang liyane yen dheweke bisa maju saka kahanan kasebut.

4.2 Perjuwangane paraga utama sajrone novel *Katresnan* anggitane Soeratman Sadtradihardja lan *Perempuan Berkalung Sorban* anggitane Abidah El Khalieqy

Wanita ing bebrayan Jawa mung minangka kanca wingking sing ora sepira digatekake hak lan apa kang dipenginake. Akeh banget wanita kang nampa rasa kurang adil ing panguripane. Rasa kurang adil kasebut kang bisa diarani *diskriminasi*. *Diskriminasi* kasebut kang ndadekake wanita kasebut merjuwangake rasa adil kang layak kanggo panguripane. Kaya dene kedadeyan kang ana ing novel *Katresnan* lan novel *Perempuan Berkalung Sorban* sing ngandhut perjuwangane wanita kanggo mungkasi *diskriminasi* lan nggayuhi apa kang dadi hake.

4.2.1 Perjuwangane paraga utama sajrone novel *Katresnan* anggitane Soeratman Sastradihardja

Wanita sajrone novel *Katresnan* minangka paraga utama kang paling onjo amarga paraga wanita kasebut minangka paraga kang ngalami *diskriminasi*. Amarga bab kasebut dheweke nduweni tekad kanggo merjuwangake hake lan mungkasi *diskriminasi* kang diolehi saka kulawargane dhewe. Mursiati minangka paraga utama wanita sajrone novel *Katresnan* nduweni tekad kanggo mungkasi *diskriminasi* kang diadhepi karo dheweke. Perjuwangan kasebut uga maneka warna amarga *diskriminasi* kang diadhepi ora mung siji. Perjuwangan kasebut ditindakake Mursiati ora mung kanggo mungkasi *diskriminasi* nanging uga kanggo nggayuhi apa kang dheweke karepake lan penginake.

4.2.1.1 Perjuwangan kanggo mungkasi *diskriminasi* sajrone novel *Katresnan* anggitane Soeratman Sastradihardja

Perjuwangan wanita kanggo mungkasi *diskriminasi* iku maneka warna kang bisa ditindakake. Kaya dene kang ditindakake Mursiati minangka paraga wanita utama sajrone novel *Katresnan*. Mursiati sing ngalami *diskriminasi* saka kulawargane nduweni tekad kanggo merjuwangake hake lan mungkasi *diskriminasi* kasebut. Carane Mursiati mungkasi *diskriminasi* kang diolehi yaiku kanthi cara mbuka pamikire Bapake ngenani becike kepenginane kanggo dina tembe. Bab kasebut bisa kawawas saka pethikan iki.

“Samanten wau manawi lestantun tinangga ing tiyang jaler Bapak. Mangka begja cilakanipun tiyang punika boten mesthi. Kenging ugi lajeng tinar pejah. Inggih yen taksih pajeng, tegesipun taksih dipunajengi tiyang jaler, wangsul yen boten, rak susah manawi boten gadhah kasagedan” (Katresnan, 2013:15)

Pethikan kasebut njlentrehake yen Mursiati nyoba menehi panemune marang Bapake ngenani apa kang dheweke pikirake ing dina tembe. Mursiati ngandharake marang Bapake senadyan wong wadon iku ya mesthi ana ing pawon lan wajibe kaya mangkono nanging yen wanita kasebut nduweni pendhidhikan kang apik dheweke bakal nduweni cekelan yen ing dina tembe nemoni perkara kang kaya dicritakake karo Mursiati. Mursiati kepengin mbacutake sekolah iku kanggo urip

kang luwih becik ing dina tembe ora mung kanggo dheweke wae nanging uga kanggo kulawargane. Saliyane perkara bab kasebut Mursiati uga kepengin gawe bungah lan bangga Bapak Ibu yen dheweke isa sukses ing dina tembe. Mursiati uga nduweni kekarepan ngowahi nasib lan kahanan kulawargane sing kecingkrangan kasebut kanthi cara nduweni pendhidhikan sing dhuwur supaya bisa antuk gawean sing luwih kepenak. Pawongan yen bisa nduweni pendhidhikan kan dhuwur kita uga bakal bisa oleh panggawean kang luwih penak lan ora abot, senadyan kabeh kuwi mesthi ana bungah lan susahe.

4.2.1.2 Perjuwangan dadi wanita intelektual sajrone novel *Katresnan* anggitane Soeratman Sadtradihardja

Perjuwangane paraga utama kang digambarake dening panganggit sajrone novel *Katresnan* yaiku kelebu perjuwangan dadi wanita intelektual. Sajrone perjuwangan kasebut luwih nengenake ngenani bab cara nemtokake urip mandhiri supaya bisa nangkat drajate wanita saengga bisa sejajar karo priya. Perjuwangane Mursiati dadi wanita intelektual bisa kawawas saka pethikan iki.

Anuju sawijining dina tanpa timbalan, yen dina esuk supaya mangkat. Mursiati wis ketampan mlebu MULO lan oleh tulungan bayar saka Nagara f 20,-. Banjur mondlok ing daleme priyayi kang ora adoh saka sekolahan, dibagei kamar siji kanggo turu lan sinau. Kamare bagus sarta rseik. Banjur ditukokake patidur, lemari wadhah sandhangan, meja panulisan lan kursi papat dening bapakne. Bayare kang f 15,- kanggo ambayar pangan, dene kang f 5,- kanggo cekelan, sarta isih dikirim f 5,- dening bapakne. Mursiati manggon ing kono seneng banget. (Katresnan, 2013: 16-17)

Mursiati minangka wanita kang kalebu wanita tradhisional. Sakabehe apa kang ana ing panguripane iku diatur karo wong tuwane. Wiwit perkara sekolahe lan apa wae kang ana ing uripe diatur karo wong tuwane. Kaya dene anggone Mursiati kepengin mbacutake sekolahe nanging ora diolehi karo wong tuwane. Dheweke ora diolehi mbacutake sekolahe amarga dheweke iku bocah wadon sing ing dina tembe mung kanggo kanca wingking tumrap wong lanang dadi ora merlukake sekolah kang dhuwur. Ananging bab kasebut ora disarujuki karo Mursiati sing dhasare bocahe pinter. Mursiati kepengin nerusake sekolahe kanggo ngawujudake impene lan banggakake wong tuwane. Perjuwangane Mursiati kanggo ngolehi bab kasebut ora gampang, amarga dheweke ana ing sajrone kulawarga kang kecingkrangan sarta akeh sanak sadulure. Nanging ora ndadekake Mursiati mundur senadyan Bapake menging ora nyarujuki dheweke nerusake sekolahe nanging kanthi cara urun rembug panemune ngenani kekarepane kasebut dheweke ngandharake marang Bapake kanthi alus lan santun saengga dheweke bisa mbukak pamikire Bapake.

4.2.1.3 Perjuwangan milih pasangan urip sajrone novel *Katresnan* anggitane Soeratman Sadtradihardja

Perjuwangan wanita kanggo pikantuk keadilan yaiku hak kanggo milih pasangan uripe digambarake panganggit lumantar paraga wanita utama sajrone novel *Katresnan* yaiku Mursiati.

4.2.2 Perjuwangane paraga utama sajrone novel *Perempuan Berkalung Sorban* anggitané Abidah El Khalieqy

Perjuwangan wanita kang kepengin owah saka saperangan bab kang ndadekake wanita kasebut nindakake maneka werna tumindak miturut apa kang dheweke karepake. Kaya dene ing sajrone novel *Perempuan Berkalung Sorban* anggitané Abidah El Khalieqy sing ngandhut maneka werna perjuwangan kang ditindakake karo wanita minangka paraga utama ing novel kasebut. Anisa minangka paraga utama sajrone novel *PBS* kasebut ngalami maneka werna dhiskriminasi sing njalari dheweke merjuwangake apa kang dadi hak lan kepenginane.

4.2.2.1 Perjuwangan kanggo mungkasi *diskriminasi* sajrone novel *Perempuan Berkalung Sorban* anggitané Abidah El Khalieqy

Perjuwangan wanita kanggo mungkasi *diskriminasi* sajrone novel *Perempuan Berkalung Sorban* ditindakake karo paraga wanita utama sajrone novel kasebut. Paraga wanita utama sajrone novel kasebut yaiku Anisa. *Diskriminasi* sing dialami karo Anisa kasebut kang ndadekake dheweke kepengin merjuwangake hake. Minangka wanita Anisa ngrasa tumindaké diwatesi karo pawongan liya mligine wong tuwane. Amarga bab kasebut dheweke nduweni tekad supaya bisa ucul saka kahanan kang njiret lan ora bisa gawe bebasa dheweke. Bab kasebut uga ora liya kanggo nyetarakake antarane priya lan wanita sing ing novel kasebut digambarake jinggleng banget kepriye maneka werna tumindaké wanita diwatesi. Bab kasebut bisa kawawas saka pethikan iki.

Kubayangkan kembali kisah lek Khudhori tentang Hindun binti Ataba, yang mahir naik kuda dan menderap kian kemari di padang pertempuran. Ketika bayangkanku sampai pada putri Budur, yang memimpin pasukan Raja Kamaruzzaman, dan para lelaki perkasa yang membeo seperti anak ayam di belakang ekor induknya, tak sadar aku mengumam.

"Apapun yang terjadi...aku harus bisa. Aku mesti belajar naik kuda. Aku tetap akan belajar naik kuda. Naik kuda." (PBS, 2008:8)

Pethikan ing ndhuwur kasebut njlentrehake ngenani Anisa sing nduweni niatan sing kuwat kanggo ngawujudake kepenginane yaiku bisa nunggangi jaran. Senadyan Bapake ora sarujuk karo kekarepane Anisa amarga wong wadon ora pantes yen tumindak kaya mangkono nanging Anisa panggah nindakake bab kasebut. kanthi cara singidan Anisa njaluk diajari karo lek e yaiku Khudhori sing pinter nunggang jaran. Kepenginane Anisa saya gedhe wiwit Bapake menggak kekarepane. Dheweke ngrasa diperlakokake ora adhil karo Bapake amarga kaloro mase oleh nunggangi jaran nanging dheweke ora amarga dheweke bocah wadon. *Diskriminasi* gender kang dialami Anisa kasebut ndadekake dheweke merjuwangake hake kanggo mungkasi *diskriminasi* sing dialami karo dheweke. Perjuwangan kang ditindakake karo Anisa yaiku kanthi

cara tetep latihan sipat ora gampang nyerah lan semangat kang diduweni Anisa sing nyebabake dheweke tetep merjuwangake mungkasi *diskriminasi* lan nyetarakake hak antarane dheweke lan kaloro dulure.

4.2.2.2 Perjuwangan dadi wanita intelektual sajrone novel *Perempuan Berkalung Sorban* anggitané Abidah El Khalieqy

Perjuwangan dadi wanita intelektual sajrone novel *Perempuan Berkalung Sorban* anggitané Abidah El Khalieqy sing ditindakake karo paraga wanita utama sajrone novel kasebut yaiku Anisa. Anisa minangka paraga wanita utama kang ngalami *diskriminasi* sajrone panguripane, nanging senadyan dheweke ngalami *diskriminasi* dheweke isih nengenake pendhidhikane. Bab kasebut bisa kawawas saka pethikan iki.

Maka sekalipun sudah hampir dua minggu aku absen dari panggilan guru, kupaksakan diri ini untuk kembali ke sekolah Tsanawiyah. Dengan penuh keyakinan bahwa segalanya akan berubah ketika lautan ilmu itu telah berkumpul di sini, dalam otakku. Atas nama kecintaanku pada lek Khudhori, atas nama ilmu dan atas nama perubahan, aku bergegas masuk ke dalam kelas. Kulahap semua yang diajarkan para guru dengan sepenuh hati dan kemampuan berpikirku. Tiga tahun berlalu dan kini aku telah lulus dengan menduduki ranking kedua setingkat kabupaten. (PBS, 2013:113)

Pethikan ing ndhuwur nggambarake ngenani semangaté Anisa sing kepengin nuntut ilmu lan antuk pendhidhikan sing dhuwur. Anisa kepengin nduweni pendhidhikan sing dhuwur supaya bisa dadi wanita intelektual saengga dheweke ora ngalami *diskriminasi* maneh. Anisa isih semangat sekolah senadyan dheweke wis nikah nanging dheweke isih bisa sekolah amarga dheweke durung nduweni anak. Anisa saiki sing durung nduweni pendhidhikan kang dhuwur bakal isih ditindhas lan ngalami *diskriminasi* saka Samsudin. Nanging Anisa wis nduweni tekad bakal terus sekolah, saiki Samsudin oleh ngeruda peksa dheweke saben wengi, awit dheweke isih bodho lan kurang pendhidhikan Samsudin bakal kaya mangkono terus.

4.2.2.3 Perjuwangan milih pasangan urip sajrone novel *Perempuan Berkalung Sorban* anggitané Abidah El Khalieqy

Perjuwangan milih pasangan urip sajrone novel *Perempuan Berkalung Sorban* ditindakake karo Anisa minangka paraga wanita utama sajrone novel kasebut. Sajrone novel kasebut isih ngandhut budaya Jawa kang kenthel, budaya Jawa kasebut arupa anane perjodhohan antarane kaluwarga kanggo ngeraketake kekancan lan paseduluran. Kaya dene kang dialami karo Anisa, amarga anane perjodhohan kasebut kang ditindakake karo wong tuwane dheweke ora bisa sesandhingan karo pawongan kang ditresnani. Amarga bab kasebut dheweke uga ngalami kekerasan sarta *diskriminasi* saka Samsudin. Senadyan wis nikah lan dijodhohake karo pawongan sing ora ditresnani, nanging Anisa isih mendhem lan tansah ngugemi tresnane

Perjuwangane Wanita sajrone Novel *Katresnan* lan Novel *Perempuan Berkalung Sorban* (Tintingan Sastra Bandhingan)

marang Khudhori. Bab kasebut bisa kawawas saka pethikan iki.

“Ah... sudahlah. Ngomong-ngomong, kapan kau punya momongan, Nisa?”

“Bukankah sejak dulu aku sudah dibebani momongan, Bu?”

“Apa maksudmu, Nisa?”

“Menantu Ibu, yang gagah perkasa itulah momonganku dan karena sulit mengatasi, bagaimana mungkin aku menambah momongan lagi. Aku kan bukan kuda lumping yang menjadi tunggangannya, Bu.” (PBS, 2013:146)

Pethikan kasebut nggambarake ngenani Anisa sing wis ora kuwat ngempet susahe uripe karo Samsudin. Anisa nyoba crita marang Ibuke nanging anggone dheweke crita ora nganthi njinggleng mung sadarma pasemon lan sinandi pikire Anisa muga Ibuke mangerteni apa kang dheweke karepake. Anisa isih rada wedi kanggo ngungkapake sakabehe kang dumadi ing panguripane amarga yen Ibuke nganti mangerteni bab kasebut mesthi wae kaget lan nelangsa. Anisa mung nyemoni Ibuke sing nyoba takon marang dheweke ngenani momongan. Anisa nyoba njlentrehake yen kepriye arep nduweni momongan, dene dheweke ae wis nduweni momongan sing saben dina mulasarakake dheweke yaiku bojone dhewe. Panjlentrehane Anisa sing sinandi kasebut dikarepake Anisa supaya Ibuke paham tanpa dheweke critakake kabeh. Nanging, Ibuke mung meneng amarga bingung anggone nangkep apa kang dakkarepi. Anisa mung mesem banjur nyalami tamu-tamu kang teka.

4.2.3 Bandhingane perjuwangane paraga utama sajrone novel *Katresnan* anggitane Soeratman Sadtradihardja lan *Perempuan Berkalung Sorban* anggitane Abidah El Khalieqy

Perjuwangan paraga utama wanita sajrone novel *Katresnan* lan novel *Perempuan Berkalung Sorban* iki mesthi nduweni bab kang padha lan beda. Bab kang beda sajrone perjuwangane paraga wanita antarane novel *Katresnan* lan novel *Perempuan Berkalung Sorban* yaiku patrape sajrone merjuwangake kasebut. Patrape Mursiati minangka paraga utama wanita sajrone novel *Katresnan* yaiku dheweke luwih santun pocapane anggone ngandharake sakabehe apa kang dadi guneme. Mursiati ana ing sajrone kulawarga kang ngandhut budaya Jawa dadi wiwit cilik dheweke wis ditata tumindak lan pocapane. Dheweke uga kalebu bocah kang santun tansah kurmat marang wong tuwane senadyan Mursiati nduweni kekarepan kang beda karo wong tuwane. Bab kasebut bisa dideleng saka tumindake merejuwangake apa kang dadi impene kasebut kanthi cara isih njaga pocapane kanthi alus. Dene patrape Anisa minangka paraga wanita utama sajrone novel *Perempuan Berkalung Sorban* yaiku dheweke luwih blaka. Luwih blaka ing kene tegese Anisa ngandharake apa wae apa kang dadi guneme ora dipikir apik apa orane pocapane lan sapa sing dadi lawan wicarane. Anisa uga ngandharake guneme kasebut ora kanthi cara alus nanging luwih meksa nganti dheweke ngolehi wangsulane kang cocog karo atine. Bab kang njalari Anisa nduweni watek utawa patrap kaya mangkono beda karo Mursiati senadyan padha-padha ana ing sajrone kulawarga kang ngandhut budaya Jawa

nanging Anisa nduweni sipat kritis lan wani. Dheweke bakal wanai ngandharake sakabehe bab kang dirasa ora cocog karo pamikire lan atine.

Bab kang padha saka perjuwangan kaloro paraga wanita utama sajrone Novel “*Katresnan*” anggitane Soeratman Sastradihardja lan Novel “*Perempuan Berkalung Sorban*” anggitane Abidah El Khalieqy yaiku kaloro paraga wanita kasebut merjuwangake apa kang dadi hake kanthi sabar. Sabar lan ikhlas sing tetep ditindakake kanggo merjuwangake hake milih dalan uripe lan nyelarake antarane lanang lan wadon iku nduweni hak lan padha. Bab kasebut ditindakake karo kaloro paraga utama sajrone novel-novel kasebut supaya bisa kasil anggone merjuwangake hake. Saliyane iku kaloro paraga kasebut uga kepengin apa kang dikarepane lan dadi impene bisa kasunyatan lan kasembadan saengga bisa urip tentrem sarta bahagia.

Bab perjuwangan wanita iki nuwuhake sipat-sipang kang beda saka sipat sing diduweni karo kaloro paraga wanita utama sajrone kaloro novel kasebut. Kaya dene Mursiati sing bocah meneng lan manut, sabanjure ngalami *diskriminasi* dheweke dadi bocah kang wani ngomong lan njlentrehake ngenani sakabehe panemune. Mursiati dadi kaya mangkono amarga dheweke ngrasa diwatesi saengga ora bisa ngawujudake apa kang dadi kepenginane. Dheweke banjur nyoba menehi wong tuwane pangerten ngenani bab kasebut nganti wong tuwane sarujuk karo kekarepane. Beda karo Anisa sing kalebu bocah kang wani ngandharake apa kang dheweke karepake, bisa dadi bocah kang meneng sarta manut karo pilihane wong tuwane. Bab kasebut ding ndadekake Anisa saya ngalami *diskriminasi* lan kekerasan saka bojone sing ora ditresnani. Nanging amarga anane semangat lan dukungan saka pawongan kang ditresnani sarta dheweke kepengin owah saka kahanan kasebut banjur Anisa merjuwangake maneh apa kang dadi hake.

4.3 Pepalang kang diadhepi paraga utama sajrone novel *Katresnan* anggitane Soeratman Sadtradihardja lan *Perempuan Berkalung Sorban* anggitane Abidah El Khalieqy

Wanita Jawa sajrone panguripane mesthi wae ngalami pepalang. Pepalang kang diolehi saben wanita iku mesthi beda-beda. Nanging, pepalang kang kerep dialami karo para wanita Jawa yaiku subordinasi. Subordinasi kang dialami wanita amarga anane watesan-watesan kang dutujukake kanggo para wanita wae kayata watesan kanggo milih pendhidhikan, pasangan urip, lan sapiturute. Bab kasebut bisa kedadeyan anan ing kulawarga lan bebrayan. Saliyane subordinasi wanita Jawa uga ngalami pepalang marginalisasi lan sterotipe.

4.3.1 Pepalang kang diadhepi paraga utama sajrone novel *Katresnan* anggitane Soeratman Sadtradihardja

Wujud masyarakat patriarkial bisa nuwuhake dumadine saperangan tumindak lan bab ora adil kang dialami salah sawijine gender mligine tumrap wanita. Paraga wanita sajrone novel *Katresnan* anggitane Soeratman Sastradihardja yaiku Mursiati sing ngalami *diskriminasi* saka kulawargane amarga isih anane budaya patriarki sing dinut wong tuwane. Bab kasebut kang njalari utawa sing dadi pepalang anggone Mursiati merjuwangake hake yaiku isih anane budaya patriarki sajrone kulawargane. Pepalang kasebut kang ndadekake dheweke kangelan anggone kepengin mbacutake sekolahe. Bab kasebut bisa kawawas saka pethikan iki.

Ananging, wong tuwane kang isih ngenggoni watak kuna, ora ngerujuki, awit pamikire anake wis gedhe ora patut yen nerusno sekolah. Kang mangkoni mau banget ndadekake gelaning atine Mursiati, ananging ora pisan ngendhokake sedyane. Mulane banget pamotahe marang wong tuwane, tembungé, “Kados pundi, Bapak, kanca kula lare estri sami nerusaké sinau. Saiba isin kula umpami biten saged nimbangi. Punapa malih kula sampun matur dhateng guru kula yen badhe nglebeti MULO.”

“sanajan atimu karep nanging wong kowe wis gedhe ora patut sinawang. Ora liwat iya kudu nrima tamat saka HIS bae.” (Katresnan, 2013:14)

Pethikan ing ndhuwur kasebut njlenrehake ngenani pepalang kang diadhepi karo Mursiati kanggo nggayuhi apa kang dadi impene yaiku nerusake sekolahe kaya kanca-kancane liyane. Ananging, kekarepane kasebut ora disarujuki karo kaloro wong tuwane. Wong tuwane Mursiati ora sarujuk amarga isih nganggo watek kuna utawa budaya patriarki sajrone kulawargane. Miturut wong tuwane Mursiati, bocah wadon iku ora perlu sekolah dhuwur-dhuwur yen pancene wong wadon kuwi ya mung bakal ana ing pawon. Wong tuwane luwih nengenake bocah lanang kang kudu sekolah dhuwur, nanging bocah wadon mung saperlune wae sing penting bisa maca lan nulis wis cukup kanggone wong wadon omah-omah. Miturut Bapake yen bocah lanang iku kudu sekolah dhuwur amarga sok mben nalikane omah-omah bocah lanang iku bisa oleh panggaweyan kang kepenak kanggo nguripi anak sarta bojone. Mursiati mangerteni bab kasebut ora sarujuk lan ora bisa nampa apa kang dadi panjaluke Bapake kasebut. Amarga miturut Mursiati saben pawongan wiwit lanang utawa wadon kuwi nduweni hak kang padha ora kaya apa kang wis dikandhakake Bapake kaya mangkono. Pepalang kasbebut kang agawe nelangsa atine Mursiati dheweke ora bisa nutugi apa kang dikarepake amarga anane budaya kang wis dumadi wiwit biyen.

4.3.2 Pepalang kang diadhepi paraga utama sajrone novel *Perempuan Berkalung Sorban* anggitané Abidah El Khalieqy

Pepalang kang diadhepi paraga wanita utama sajrone novel *Perempuan Berkalung Sorban* anggitané Abidah El Khalieqy yaiku subordinasi, stereotipe, lan kekerasan. Pepalang kasebut diadhepi Anisa minangka paraga wanita utama sajrone novel kasebut supaya dheweke bisa ngilangi lan ngawujudake apa kang dadi impen lan kekarepane. Pepalang-pepalang kasebut saka kulawargane Anisa dhewe. Anisa sing kalebu wanita kang pinter sarta kritis banget nalika ngadhepi pepalang kaya mangkono mung bisa sabar lan tansah ngupaya supaya bisa ngowahi kahanan kang miturut ora kepenak lan nyiksa dheweke. Apa maneh nalika dheweke ngalami stereotipe saka masyarakat sakupenge lan kekerasan saka Samsudin bojone.

4.3.2.1 Subordinasi sajrone novel *Perempuan Berkalung Sorban* anggitané Abidah El Khalieqy

Peran dominan priya sajrone budaya Jawa ndadekake peran wanita dikiwakake. Wanita mung dianggep minangka kanca wingking priya lan ora nduweni kuasa ing sajrone panguripan. Amarga anane bab kasebut ndadekake sakabehe tumindake wanita nduweni watesan lan ora bisa bebas kaya priya. Kaya dene kang ana ing sajrone novel *Perempuan Berkalung Sorban* anggitané Abidah El Khalieqy. Anisa minangka paraga wanita utama sajrone novel kasebut uga ngalami pepalang sajrone nggayuhi apa kang dadi kepenginane. Pepalang kasebut yaiku anane budaya patriarkial kang ana sajrone panguripane. Bab kasebut bisa kawawas saka pethikan iki.

Tepati impian tinggal impian. Setelah tragedi Rizal kecemplungan blumbang dalam pengembaraan kami, duabelas pasang mata santri diberi tugas mengamati aktivitas masa kanakku. Ruang bermainku mendapat pagar baru, lebih tinggi dan sempit untuk cakrawala penglihatanku. Tanganku mulai dilatih memegang piring, gelas, sendok, wajan, dan api pembakaran. Bau asap membuatku pusing dan terdesak bertubi-tubi. Bau bawang dan sambal terong membuatku bersin-bersin. Sampai lidahku tak pernah bisa merasakan kebebasan ketika kedua tangan ini mesti kembali mencuci piring yang dipenuhi minyak bekas makanan Rizal, Wildan dan bapak yang terus saja duduk di meja makan sambil ngobrol dan berdahak. (PBS, 2008:8-9)

Pethikan ing ndhuwur kasebut njlentrehake ngenani Anisa sing diwatesi karo wong tuwane anggone dheweke dolan. Miturut bapake bocah wadon iku ora oleh dolan kaya bocah lanang. Anisa sing sabubare konangan Bapake yen dheweke karo kaloro sadulure dolan menyang blumbang nganti kang mase Rizal kasebut nyemplung ing blumbang kasebut. Amarga kedadeyan kasebut Bapake nduweni prasangka yen sing ngajak dolanan iku Anisa senadyan ing kasunyatané dudu Anisa sing ngajak kaloro dulure iku dolan neng blumbang. Anisa sing wis diweruhi bocah kang nduweni sipat wani lan seneng dolanan sing ora salumrahe kaya dolanan kanggo bocah lanang kayata numpak jaran lan menyang blumbang. Bab kasebut sing njalari Bapake mikir yen Anisa sing ngajak Wildan lan Rizal dolan menyang blumbang. Sejatine miturut Bapake bocah wadon iku ora patut dolanan kudune wis saba pawon lan ewang-ewang ing pawon. Apa kang dikarepake Bapake kasebut ora selaras karo kekarepane Anisa. Anisa isih kepengin dolanan kaya bocah liyane, senadyan dheweke bocah wadon nanging dheweke ya kepengin dolanan kaya kaloro mase. Watesan-watesan kasebut dialami Anisa amarga dheweke bocah wadon, yen dheweke bocah lanang mesthi wae diolehi dolanan apa wae lan ora diwenahi watesan kaya sing dheweke alami saiki.

4.3.2.2 Stereotipe sajrone novel *Perempuan Berkalung Sorban* anggitané Abidah El Khalieqy

Stereotipe kalebu pelabelan utawa menehi tandha marang saperangan klompok tartamtu. Pelabelan kang ala (stereotipe) tuprap salah sawijine jinise gender tartamtu, jalaran saka bab kasebut bakal nuwuhake *diskriminasi* lan ora dile antrane gender. Salah sawijine wujud stereotipe

Perjuwangane Wanita sajrone Novel *Katresnan* lan Novel *Perempuan Berkalung Sorban* (Tintingan Sastra Bandhingan)

yaiku sing sumbere saka pamawas gender. Kaya dene sajrone novel *Perempuan Berkalung Sorban* anggitané Abidah El Khalieqy. Anisa minangka paraga wanita utama sajrone novel kasebut ngalami pepalang arupa stereotipe kang dialami karo dheweke. Pelabelan negatif kang sumbere saka pandhangan gender sajrone novel *PBS* kasebut antarane yaiku pelabelan yen wanita kasebut minangka kaum kang bodho, lan kapinteran iku mung diduweni priya. Bab kasebut bisa kawawas saka pethikan iki.

Setelah memeras akal, kuambil sepotong kayu dan mengulurkannya ke arah Rizal. Dengan rasa takut, ia mencengkramnya dan aku menariknya dengan sekuat tenaga. Agaknya, kekuatan telah memberi tenaga lebih diurut tanganku yang mungil. Didorong juga keinginan Rizal untuk selamat, kami saling membahuu, mencari keselamatan. Begitu kakinya menginjak gigir blumbang, rizal langsung nyeletuk.

“Kamu lama sekali! Kalau saja terlambat sedetik, aku bisa mati. Bodoh!”

“Eh, sudah ditolong, bukannya terima kasih, malah maki-maki”

“Tetapi janji ya, nggak bilang sama Bapak. Janji?” (PBS, 2008:4)

Pethikan ing ndhuwur kasebut ngandharake ngenani Anisa sing diarani wanita kang bodho karo Rizal amarga dheweke suwi anggoné nulungi Rizal sing nyemplung ing njero blumbang. Bab kasebut bisa kedadeyan amarga salahe Rizal dhewe sing kurang ngati-ati anggoné njupuk kodhok ing blumbang kasebut sing ndadekake dheweke mlebu lan nyemplung ing blumbang iku. Anisa sing mangerteni bab kasebut banjur bingung amarga kalorone lagi adoh saka omah lan ora ana pawongan siji sing ana ing panggon kasebut. Untunge Anisa nduweni cara kanggo nyelametaké kang mase iku kanthi cara njupuk kayu kanggo narik Rizal saka blumbang. Nanging, bab kasebut ora bisa ditrima karo Rizal. Anisa panggah wae diarani bocah bodho senadyan wis nemtokake cara kang trep kanggo nulungi dheweke. Suwi anggoné mikir Anisa kanggo mentokake cara nulungi Rizal sing dadi jalaran dheweke telat nulungi lan Anisa dianggep bocah bodho karo Rizal. Anane stereotipe yen wanita iku kalebu makhluk kang lemah wiwit jaman biyen sing bisa ndadekake wanita kasebut ora nduweni hak kanggo nindakake sakabehe sing dikarepake. Beda karo priya kang dianggep kuat sarta gagah sing njalari para priya kasebut luwih bisa njaga para wanita. Kaya dene Anisa sing dianggep wanita kang lemah karo Rizal amarga dheweke ora bisa cepet anggoné nulungi nalikane nyemplung blumbang.

4.3.2.3 Kekerasan sajrone novel *Perempuan Berkalung Sorban* anggitané Abidah El Khalieqy

Kekerasan tumrap wanita sajrone novel *Perempuan Berkalung Sorban* dialami karo Anisa minangka paraga utama sajrone novel kasebut. Anisa minangka paraga wanita utama sajrone novel kasebut ora mung ngalami pepalang arupa subordinasi lan stereotipe saka kulawargane lan masyarakat sakupenge, nanging uga ngalami kekerasan fisik saka bojone yaiku Samsudin. Priya kang lulus saka Kairo sing kudune ngerteni ngenani bab agama lan tata carane, nanging nyatane malah sing nyalahi aturan agama kang wis tinulis.

Saliyane iku Samsudin uga dudu pawongan kang lembut sarta kebak tresna asih marang Anisa nanging dheweke kerep banget nyiksa bathin lan fisike arupa kekerasan sajrone kulawargane. Bab kasebut bisa kawawas saka pethikan iki.

Dengan paksa pula ia membuka bajuku dan semua yang nempel di badan. Aku meronta kesakitan tapi ia kelihatan semakin buas dan tenaganya semakin lama semakin berlipat-lipat. Matanya mendelik ke wajahku. Kedua tangannya mencengkeram lenganku. Beban gajihnya begitu berat menindih tubuhku sehingga semuanya menjadi tidak tertahankan. Seperti ada peluru karet yang menembus badanku. (PBS, 2008:96)

Pethikan ing ndhuwur kasebut ngandharake ngenani tumindak alane Samsudin sing nyiksa Anisa kanthi kekerasan seksual. Kekerasan seksual dialami karo Anisa sing mesthi dipeksa kanggo muasake napsune Samsudin kanthi cara kasar lan ndadekake Anisa ngerasakake lara. Bab kasebut kang ndadekake Anisa ngalami trauma saben nindakake hubungan karo Samsudin. Samsudin sing ngrasa nduweni hak lan kuasa kang gedhe tumrap Anisa, ndadekake dheweke luwih bebas anggoné nindakake sakabehe bab kang dheweke pengin tumrap Anisa. Samsudin kudune mangerteni yen Anisa durung bisa tresna marang dheweke, dadi Samsudin kudu bisa sabar lan ngenteni nganti Anisa gelem nindakake bab kasebut karo dheweke. Bab kasebut sing ndadekake Anisa kelara-lara saben dheweke hubungan intim karo Samsudin. Samsudin sing wis ora nggatekake kepriye kahanan sarta lara kang dirasakake Anisa mung mikir kepriye dheweke bisa puas lan bungah atine. Samsudin sing kerep lan mesthi wae kaya mangkono saben hubungan karo Anisa sabanjure nindakake keparepane dheweke langsung wae turu. Anisa sing saya mangkel amarga tumindaké Samsudin sing wis nyalahi agama amarga wis kasar lan ora tau resesik awak sabanjure hubungan sing ndadekake Anisa saya jijik karo Samsudin.

4.3.3 Bandhingane Pepalang kang diadhepi paraga utama sajrone novel *Katresnan* anggitané Soeratman Sadtradihardja lan *Perempuan Berkalung Sorban* anggitané Abidah El Khalieqy

Pepalang kang diadhepi paraga utama sajrone novel *Katresnan* anggitané Soeratman Sadtradihardja lan *Perempuan Berkalung Sorban* anggitané Abidah El Khalieqy nduweni bab kang padha yaiku pepalang arupa subordinasi. Subordinasi kang dialami kaloro paraga utama novel kasebut ditindakake karo kulawargane dhewe. Senadyan padha ngalami subordinasi nanging bab kang njalari kalorone beda. Bab kang njalari Mursiati nalami subordinasi yaiku dheweke ana ing sajrone kulawarga Jawa lan kecingkrangan. Kulawarga Jawa kang luwih nengenake anak lanang tinimbang anak wadon, luwih-luwih yen kaya Mursiati sing ana sajrone kulawarga kang kecingkrangan ndadekake dheweke saya dikiwakake amarga isih ana adhi-adhine lanang sing luwih butuh pendhidhikan mituruté bapake. Dene sajrone novel *PBS* Anisa minangka paraga wanita utama uga ngalami subordinasi amarga dheweke ana ing kulawarga kang nganut budaya Jawa lan Islam. Dadi, ing kene kulawargane Anisa luwih keras anggoné

mbedakake anak lanang lan wadon. Bocah wadon luwih akeh watesan-watesan sing kudu ditindakake. Anane pambada sajrone kulawarga anatarane anak lanang lan wadon kang ndadekake pepalang sajrone kaloro paraga utama kasebut merjuwangake hake. Bab kasebut dialami karo kaloro paraga utama wanita amarga kaloro kulawargane isih nagnut budaya Jawa kang luwih nengenake priya sajrone panguripan. Wanita ing budaya Jawa mesthi dikiwakake lan ora nduweni peran penting sajrone panguripan saben dina. Anane pepalang kasebut ndadekake kaloro wanita kasebut luwih ngupaya naggone merjuwangake hake supaya bisa kasunyatan lan nuduhake marang kulawargane yen wanita uga bisa nindakake saperangan bab kang ditindakake karo priya.

Dene bab kang beda pepalang kang diadhepi paraga utama wanita sajrone novel *Katresnan* anggitane Soeratman Sastradihardja lan *Perempuan Berkalung Sorban* anggitane Abidah El Khalieqy yaiku stereotipe lan kekerasan. Sajrone novel *Katresnan* pepalng kang diadhepi mung anane subordinasi. Nanging ing novel *Perempuan Berkalung Sorban* ana pepalang liyane yaiku stereotipe lan kekerasan. Anisa minangka paraga utama wanita sajrone novel *PBS* ngalami maneka werna pepalang, amarga bab kasebut Anisa luwih rekasa anggone ngawujudake impene. Anisa sing ana ing sajrone kulawarga kang keras banget sarta ngenut budaya Jawa lan agama kang kuwat ndadekake Anisa rada kangelan anggone ngadhepi pepalang-pepalang kasebut. Yen ing novel *Katresnan* Mursiati minangka paraga utama wanita uga ngalami pepalang nanging dheweke isih bisa menehi pangerten marang wong tuwane ngenani pamikire kanggo dina tembe. Nanging, ing novel *PBS* Anisa senadyan wis menehi pangerten lan pamikire dheweke isih kalah karo aturan-aturan kang wis ditetepake karo wong tuwane.

BAB V

PANUTUP

5.1 Dudutan

Analisis panliten iki nudhuhake *Diskriminasi* kang dialami kaloro paraga wanita utama saka novel *Katresnan* anggitane Soeratman Sastradihardja lan *Perempuan Berkalung Sorban* anggitane Abidah El Khalieqy uga padha-padha ditindhakake kulawargane dhewe. *Diskriminasi* kang dialami kaloro paraga wanita sajrone novel-novel kasebut yaiku arupa anane watesan nggayuhi pendhidhikan tumrap wanita lan anane penindhasan kurang dhuwure pendhidhikan utawa ngasorake tingkat pendhidhikan kang diduweni karo wanita kasebut, saengga bab kasebut kang ndadekake wanita dikiwakake lan ora nduweni peran ing panguripan. Saliyane ngandhut bab kang padha kaloro novel kasebut uga nduweni bab kang beda. Paraga utama sajrone novel *Katresnan* sajrone ngadhepi *diskriminasi* kasebut luwih wani menehi panemune ngenani becik lan penting pendhidhikan kanggo wanita marang wong tuwane. Beda karo Anisa minangka paraga utama wanita saka novel *PBS* dheweke luwih sabar lan meneng tanpa lali dedunga marang gusti saiba kanggo ngratapi nasibe sing nelangsa kasebut.

Perjuwangan paraga wanita utama sajrone kaloro novel kasebut ditindakake kanthi cara kang beda-beda. Senajan bab kang diperjuwangake kasebut padha nanging

ana saperangan bab kang beda sajrone paraga wanita kasebut. Pambada kang ana sajrone perjuwangan paraga wanita utama sajrone kaloro novel kasebut yaiku cara merjuwangake hake. Novel *Katresnan* sing ana Mursiati minangka paraga wanita utama nduweni cara kang luwih alus tanpa ngurangi sethithik semangate kanggo merjuwangake hake. Carane kang ditindakake Mursiati yaiku dheweke luwih sabar menehi panemune ngenani pamilihe kasebut saengga wong tuwane sarujuk karo apa kang dheweke karepake. Dene sajrone novel *Perempuan Berkalung Sorban* Anisa minangka paraga wanita utama nduweni cara kang beda. Cara kang ditindakake Anisa sajrone merjuwangake hake yaiku dheweke luwih blaka ngandharake apa wae kang dadi uneg-uneg kang dheweke rasakake.

Pepalang kang diadhepi paraga wanita utama sajrone novel *Katresnan* anggitane Soeratman Sastradihardja lan novel *Perempuan Berkalung Sorban* anggitane Abidah El Khalieqy uga nduweni bab kang padha yaiku anane subordinasi tumrap wanita. Wanita kang dianggep minangka kanca wingking lan makhluk kang lemah ora nduweni hak kanggo ngawujudake kekarepan lan impene. Subordinasi kang dialami kaloro paraga utama novel kasebut ditindakake karo kulawargane dhewe. Senadyan padha ngalami subordinasi nanging bab kang njalari kaloro beda. Bab kang njalari Mursiati nalami subordinasi yaiku dheweke ana ing sajrone kulawarga Jawa lan kecingkrangan. Dene sajrone novel *PBS* Anisa minangka paraga wanita utama uga ngalami subordinasi amarga dheweke ana ing kulawarga kang nganut budaya Jawa lan Islam. Dadi, ing kene kulawargane Anisa luwih keras anggone mbedakake anak lanang lan wadon. Bocah wadon luwih akeh watesan-watesan sing kudu ditindakake. Anane pambada sajrone kulawarga anatarane anak lanang lan wadon kang ndadekake pepalang sajrone kaloro paraga utama kasebut merjuwangake hake. Pepalang kasebut yaiku anane stereotipe lan kekerasan kang dialami karo Anisa minangka paraga wanita utama sajrone novel kasebut. anane pepalang-pepalang kasebut ndadekake Anisa luwih ngati-ati anggone nindakake saperangan bab sabanjure diwanti-wanti karo ibuke. Pepalang kasebut uga ndadekake paraga wanita sajrone kaloro novel luwih diwasa anggone nyikapi saperangan perkara kang tumeka.

5.2 Pamrayoga

Panliten iki diajab supaya bisa patuladhan tumrap pamaca lan para wanita ing jaman saiki, saengga para wanita ing jaman saiki bisa luwih mandhiri lan ora gampang nyerah anggonye nggayuhi imepene. Patuladhan kang bisa diconto saka kaloro novel kasebut tumrape wanita yaiu wanita kudu nduweni semangat merjuwangane impene senajan akeh banget pepalang kang kudu diadhepi. Semangat kang gedhe lan sipat ora gampang nyerah kasebut sing njalari bisa kawujud sakabehe impen lan ora gumantung marang priya. Saliyane iku panliten iki uga bisa nambah wawasan ngenani piguna tintingan sastra bandhingan yaiku mbandhingake rong karya sastra saka Negara kang padha nanging beda basa lan bisa menehi wawasan marang pamaca ngenani perjuwangan wanita.

Panliten ngenani perjuwangan wanita sajrone novel *Katresnan* lan *Perempuan Berkalung Sorban* iki isih akeh kang durung ditliti kanthi jeru. Dhata lan saperangan bab liyakang kurang jangkep bisa njalari panliten iki isih adoh

Perjuwangane Wanita sajrone Novel *Katresnan* lan Novel *Perempuan Berkalung Sorban* (Tintingan Sastra Bandhingan)

saka tembung sampurna. Ing kene panliti uga isih ngrasa yen panliten iki isih akeh kurange, mula panliti nyuwun pamrayoga saka para pamaca amrih sampurnane panliten iki. Matur nuwun.

KAPUSTAKAN

- Arikunto, Suharsini. 2006. *Prosedur Penelitian Sastra Suatu Pendekatan Praktik*. Jakarta: Rineka Cipta.
- Darni. 2016. *Kekerasan Terhadap Perempuan Dalam Fiksi Jawa Modern: Kajian New Historicism (Sebuah Kritik Sastra)*. Surabaya: Unesa University Press.
- _____. (2013). *Fenomena Perdagangan Perempuan Dalam Fiksi Jawa Modern*. LITERA. 12(1).
- _____. (2013). *Violence against Woman in Modern Javanese Fiction: A Study of New Historicism*. *International Journal of Humanities and Social Science*. 3(10), 107.
- Damono, Sapardi Djoko. 2005. *Pegangan Penelitian Sastra Bandingan*. Jakarta: Pusat Bahasa.
- Endraswara, Suwardi. 2006. *Falsafah Hidup Jawa*. Yogyakarta: Cakrawala
- Edwarsa, Suwardi. 2011. *Metodologi Penelitian Sastra Bandingan*. Jakarta : Buku Pop
- Fajri, Mohammad Shodiq. 2012. Skripsi: *Kalungguhane Paraga Wanita ing Novel Cintrong Paju-Pat Anggitane Suparto Brata*. Surabaya: FBS, Unesa.
- Fakih, Mansour. 2008. *Model Gender dan Transformasi Sosial*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar.
- Fanie, Zaenudin. 2002. *Telaah Sastra*. Surakarta: Muhammadiyah University Press
- Hutomo, Suripan Sadi. 1993. *Merambah Matahari : Sastra dalam Perbandingan*.
- Khalieqy, El Abidah. 2001 *Perempuan Berkalung Sorban*. Yogyakarta; YKF.
- Nurgiyantoro, Burhan. 2007. *Teori Pengkajian Fiksi*. Yogyakarta: Gadjah Mada University Press
- Ollenburger, Jane C. & Helen A. Moore. *Sosiologi Wanita*. Terjemahan oleh Budi Suahyono & Yan Sumaryana. 2002. Jakarta : Rineka Cipta.
- Purnomo, Mulyo Hadi. 2017. *Melawan Kekuasaan Laki-laki: Kajian feminis Eksistensial*. NUSA, Vol. 12. No. 4: 325.
- Putri, Sukma S.R. 2014. *Karakteristik Carita Detektif Jaring Kalamangga Anggitane Suparto Brata lan Carita Detektif House of Silk Anggitane Nathony Horowitz*. Skripsi. Surabaya: Tidak diterbitkan
- Ratna, Nyoman Kutha. 2011. *Teori Metode dan Teknik Penelitian Sastra*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar
- Sadli, Saparinah. 2000. *Hak Azasi Perempuan adalah Hak Azasi Manusia*. Jakarta
- Sastradihardja, Soeratman. 2013. *Katresnan*. Bandung: PT Kiblat Buku Utama.

Tirtoprojo, Susanto. 1982. *Sejarah Pergerakan Nasional Indonesia*. PT. Pembangunan: Jakarta.

Yuwono, Cynthia Alifia. 2015. *Tindak sajrone Novel Rembulan Ndhuwur Blumbang Anggitane Sunarko Budiman lan Novel Runaway Wife Anggitane Margaret Way*. Pendidikan Bahasa Daerah Unesa: Surabaya.